

Володимир Свідзінський

З КНИГИ „МЕДОБІР“

* * *

Над медовим ручаєм
Літеплом небо вмите.
В воді, як руки твої,
Світяться віти.

Ходить увалистий грім,
Стрясає порским дощем.
Тільки затихне, знов
Яснота за плечем.

Де твоє тайне житло ?
Кажуть до сходу іти
Хміль, виноград та мед —
Три чаклуни - брати.

Ніч. Над медовим ручаєм
Зорі на схід веду.
Там, де яблука стигнуть,
Тебе, як жар - птицю, жду —

Все тебе.

1932 р.

* * *

Така мальована хата,
Ще й дві яблуні поруч.
На правій — цвіт красовит,
На лівій — черлений овоч.

Над хатою стрілкою дим,
Від хати дорога в стрілку.
Ранок ілле голубим,
Моститься сонце на гілку.

І раптом дитячий зойк :
„Ой жук величезний, ой лихо !“
Дим тоді в комін, стежка в куші,
Яблуні попід стріху.

Розплаталася бистра тінь,
Загуло, задудніло грізно.
Жах ! Коли яблуня в сміх :
„Та це ж не справжній — залізний !“

1931 р.

СЛОТА

За похилої стодоли
Смутно дощик повела,
На оріх, оріх волоський
Каламуттю налягла ;

Зажурила всю долину,
Притуманила лісок,
Загурчала у відерце,
Як у дудку пастушок ;

І уже гляділа місця,
Щоб звинутись і тихцем
Задрімати на сухому,
Під калиновим кущем.

Коли сонце спонад гаю
Обернулося назад
І, немов ручне ягнятко,
Просіявши, вбігло в сад.

1934 р.

Володимир Гавриленко

ЩИРІСТЬ

РОМАН¹

— Нехай,— втішав Ляпуна Радько,— полагодимо машину, та ще своє доведеш!

В кінці вулиці здійснюлася курява. Хтось шпарко гонив бідаркою зі степу. В хмарі пилюги бігла сіра конячина, кумедно вистромивши з неї голову, немов збиралася вискочити з клубня куряви, що здіймали колеса бідарки.

Скоро можна було розгледіти Колоска. Він нещадно нахльостував бідолашну шкапу і, завернувши на всьому бігу до майстерень, зупинивсь посеред подвір'я.

— Лопушенка, Попелюха не бачили? — Спочивши з бідарки, він одкликав Радька набік.— На степу нема діла. Односібники покинули роботу. Ястребчик нічого не вдіє, то я прибіг, може Лопушенко чи хто там доскочить на степ...

— Чого засапався? — не витримав Мулявко. В його уяві постанала якась нова аварія.— Лопушенко і Попелюх поїхали ще зранку на елеватор,— пояснив Панас, довідавшись в чому справа.

— Гайда, Вікентію Антоновичу, може загітуєте ви? — несподівано вирішив Колосок. Роздумувати було ніколи.

Бригада односібників, що молотила пшеницю, зволікала.

По обіді дядьки полягали під копицями і, видно було, не збиралися починати робити.

Ліниво перекидаючись незначними словами про погоду, рибу, ловлю, розважалися слизькими дотепами.

Миршавий коник спинився, як стій, важко гонив ребрами, струсувався і пирхав, ніби намагався скинути з себе набридлий тягар голобель.

Вікентій Антонович, не хапаючись, зліз з бідарки, уважно роздивлявся як поставити ногу. Як на біду, він невдало сів, не зчувся, як засидів ліву. Від того кумедно налягав на неї. Це зіпсувало настрої Радькові. В гурті, що зібрався круг Ястребчика, побачили і загукали:

— Що це закривили, дядьку Вікентію?..

— Мабуть, біля якоїсь молодичі?

— Та, звісно, чоловік ще в силі...

Такий несподіваний поворот справи зруйнував усі Радькові плани розмови з бригадою. Вікентій Антонович побачив — ґрунту для офіційної балачки немає. Треба заходити з іншого краю.

Поздоровкався в тому ж таки жартівливому тоні.

— Товаришу Ястребчик, чому ж то люди гуляють? Хіба знову обід запізнився? — удавав Радько, ніби не знає причин перестою.

Ястребчик винувато розвів руками, оглянувшись на гурт, немов закликаючи у свідки своєї непричетності до того.

Радько знову повторив запитання: — Може чим невдоволені? — додав він.

Дядьки нерішуче зосереджувались круг нього, переглядалися, кахикали.

— Такщо сумліваємось, громадянин... — кинув хтось з боку.

— У чому там сумліватися? У договорі чорним по білому написано. Ваші ж люди складали і підписували. Може неясно що, то гайда, з'ясуємо.

— Так що, товаришу робочий, сумлівається народ нащот хліба,— вийшов наперед якийсь односібник.— Щоби, значить, хлібом замінити... Та кажіть, чого мовчите!.. — зненацька звернувся він до гурту.

— Що там балакати. Діло ясне... Хлібом воно вдобніше для нашого брата.

— Авансу бажаємо...

— Буде хліб — буде робота, а ні — то гайда, хлопці, гуляти розбіжної каші...

Радько намагався утриматися, хоч йому дуже кортіло відразу розігнати під три вітри отих рвачів!

Він тільки примічав, хто саме підбурює людей. Він зрештою упіймав очима горляня. Їхні очі зустрілися. Спід старенької плетенки дрібно кліпали червонуваті, глибоко заховані маленькі оченята.

— Ти що ж за письменних розписуєшся? — суворо запитав його Вікентій Антонович.— Розбігатися хочеш? То біжи, як ледачий робити. Тримати силою нікого не будемо.

Не чекаючи відповіді, скориставшись із хвилинного замішання, Радько опанував становище: — Радгосп не богадільня. Хто прийшов робити — робіть, а затягувати, у робочий час балачки розводити — це злочин перед державою, — відрубав кожне слово дядя Вікентій.

— Хто прийшов чесно робити — ставай до діла, адже ми з вами умовились, і я запевняю, все, що обіцяли, як підписували договір, чуєте, усе матимете до копійки, до фунта. Стах Казімірович, давайте людям роботу, — звернувся він офіціальним тоном до Ястребчика.

¹ Початок див. „Л. Ж.“ №№ 4, 5, 1940 р.

— А хліб?..

— Аванца дайош!..

Вікентій Антонович серйозно повів поглядом по обличчях немов угадуючи, що в кого на думці.

— Товариш Ястребчик! Починайте роботу. На цьому балакам край. Час іде, а працюєте відрядно.

Натовп загув, як сполоханий рій.

— Гляди, обманить, якби директора... самого...

— Чи ти здурів, сказано ж до фунта...

Щоби остаточно переконати людей, Радько, звертаючись до Ястребчика, навмисне голосно загадав:

— Стах Казімірович, складіть список на першу видачу зерна у рахунок їхнього заробітку...

Сумніви бригади одноосібників, нав'язані чиеюсь обробкою, розвіялись. Люди, немов намагаючись заглянути неприємне вражіння своєї поведінки, бралися до праці. Загув комбайн і молотьба пішла, як ніде ні в чому.

Вікентій Антонович був дуже сердитий на себе. Він ще не знав, як поставляться до його вчинку Лопушенко та Попелюх, але уявляв, що зробив помилку.

Біля комбайна черговим мотористом стояв Бурдюг. Радько підійшов до нього і спитав сірника. Власне, він мав на оці дещо доручити йому, однак утримався. Його зупинило прізвище того непривітного хлопака — воно свідчило про якісь родинні зв'язки з рядчиком артілі.

— То мій дядько, — неохоче пояснив на запитання Радька моторист.

Запаливши цигарку, Радько порадив пильніше дивитися за машиною, щоб не було зупинок у роботі.

Скоро по тому, як дядя Вікентій поїхав з Колоском на степ, до майстерні зайшов Партика. Він зловтішно вишкіривсь, побачивши навісних буксирщиків, заклопотаних біля нерухомого «Олівера».

Хлопці остаточно вибилися з сили біля мотору, але він уперто не рушав — магнето не діяло.

— Іскру загубили, рекордисти... — одверто знущався з буксирщиків Партика. — А це не язиком тріпати і не викаблучуватись під гармошку з студенткою...

— А ти замість зловтішатися, узяв би та й зрегулював магнето. Адже бригадир ти чи ні? — озвався Побігайло.

— Так ви ж буксир. Куди мені невченому до вас!..

— А ти не базикай. Коли знаєш, як біля цієї чортівні американської ходити, так бери, владновуй її, а ні — то повеземо у центральну, — зрештою не витримав і Мулявко. Він уперше бачив оте хитромудре магнето. Розбираючи, розладив його і тепер мусив здаватись на милість своєму недругові...

Партика не міг заховати своєї радості. Одначе, він скинув піджак, засукав рукава і вже примирливим тоном сказав:

— Гризтися з людьми кожен зугарний, а ти спробуй подружитися з ними... Крути, Прокопе, — скомандував він Ляпунові.

До самого присмерку прововтузилися біля магнета, але воно так само не діяло.

— Ні, доведеться таки везти його у центральну, — втер піт Партика. — Підігнуті контакти і валик...

XXIV

Добрий настрій весь час не покидав Лопушенка. Йому почало здаватись, що фортуна знову повертається обличчям до нього і вже недовго йому чекати жаданих змін на відділкові. З насолодою перетравлюючи смачний обід, Наум Васильович неквапно ступав у контору, повний найрожевіших думок.

«— Бий його лиха година, життя не так зле влаштовано, — міркував собі Наум Васильович. — Розумна людина отой Хименко — сказав, як напрозорич». — Лопушенко знову зрадив, що Максим Попелюх, а не він керує в таку скруту відділком.

«— Гайда, гайда, — задоволено колунався в зубах Лопушенко, — поскакай, поскакай, Максиме. Сьогодні з скиртуванням зірвалось, там хлібоздача не вийде, дівчаточка вплутуються... Нехай, нехай полюбується начальник на свого висуванця. Знаємо отих сосунців, поцибає, поцибає, а там у кущі. А тоді Лопушенко розхльобуй. Батрак, пролетарій... Подумаєш, велике цабе! А я то що, не батрак? Та не сидів, склавши руки, і не сиджу, не жду, щоби галушки самі в рота плигали. От і маю. Нікому з рук не дивлюся і службу свою не су. Лопушенко ще дочекається свого»...

— Наумчику, постривай, голубе.

Лопушенко оглянувся.

— Оце до тебе скаржитись... Серед білого дня здирство роблять, — голосила старенька жінка.

— Що там, Митрівно, хіба знову дід збучку дає, — лагідно звернувся Лопушенко до старої.

— Ой, серце, забра-а-али його, бідолаху, повели у розправу, — розмазуючи сльози, причитувала стара.

— Та стривай, не голоси... То ж вулиця, — прицикнув на неї Лопушенко, — невже впіймали? — промайнула думка. — Що, робили трус? — допитувався він.

— Та ні. Ходив старий колосків назбирати у згребинах. Вихопили оті радгоспівські у нього мішок й прискіпались. Нащо ти, паразит, кажуть, колоски з пшениці обципуєш? Старий почав сперечатись, а вони його у холодну...

— А молодий? — з тривогою перепитав Лопушенко.

— Степанчик?

— Еге ж.

— У радгоспі мотористом, біля машини робить ...

— Ну, не ревіть, ідіть додому. Я все владнаю, а Степанові скажіть, щоби ноги його на моєму подвір'ї не було! Чуєте?

«— Стонадцять болячок його мамі,— хвилювався Лопушенко, поспішаючи до сільради.— Ех, треба підривати з цього проклятого села, з цими родичами якраз ускочиш... Хай тобі морозка,— аж здригнувся Лопушенко, згадавши, як він потерпав тієї ночі, коли побачив Максима у себе на подвір'ї.— Ну що, якби Попелюх шарнув тоді під возом у клуні?.. А все зза родичів, щоб вони щезли. Тепер візьмуть цього старого ледаря на цугундер, він усе й розплеще»,— хвилювався Лопушенко, прискорюючи крок.

Він, Лопушенко, секретар партосередку, переховував у своїй клуні злодія... Скандал!

«... Таж я не знав, від кого тікає той Бурдюг! Ну, може, вскочив десь у гречку, парубок, молодість. Звідки ж мені знати, що тікає він з радгоспівського поля»,— виправдувався перед самим собою Наум Васильович.

Але в мізку щось уїдливо штрикало: «А як Максим вибіг на подвір'я, так само не знав ти, кого він шукає?..»

Лопушенко злісно харкнув, аж озирнувся на всі боки, чи не стежить бува хто за ним.

«... Гірш над усе, як отой старий розбрешеться»,— побоювався Лопушенко, підходячи до сільради.

Однак його страхи були завчасні.

Саме перед тим до сільради заскочив Попелюх; страшенно розлютився, як довідався про затримання старого Бурдюга, негайно наказав його звільнити. Діда вже давно й слід захолов. Біля сільради невеличкий гурт, похмуро пихкаючи цигарками, перекидався репліками:

— Отак, нізачо зацупили чоловіка та й у холодну...

— Да, порядочки...

Лопушенко довідався про те все від якихось жінок. Не бажаючи устривати в балачку з селянами, він, зробивши вигляд дуже заклопотаної людини, прожогом метнувся стороною.

— Лопушенко!..

— Наум Васильович! — гукали з гурту.

Лопушенко невиразно махнув рукою, що мусило, на його думку, визначати «діла!», і подався, не оглядаючись, до контори.

«Так воно краще. Нічого тобі, Науме Васильовичу, за кожне дрантя свою голову підставляти»...

Звична обстановка контори знову врівноважила настрої Лопушенка. Спитавши, чи не приходив управитель, він пройшов у невеличку бокову кімнату за грубкою.

«... Знервувався вкрай, Наум Васильович» — міркував Лопушенко, недбало перегортаючи газети.

— Життя не стає, Віталію Костянтиновичу,— почув він крізь тоненькі дверчата Партичин голос.

Лопушенко обережно підвівся, готуючись, за своєю звичкою, підслухати розмову, однак, побачивши крізь шпаринку, що Партика прямує до нього, миттю опинився на своєму місці і знову спустив очі в розгорнуту газету.

— Увійдіть,— невиразно кинув він, почувши легенький стук у двері.

— Я до тебе, Наум Васильович,— присів на стілець Партика. У вечірньому присмеркові його обличчя невиразно темніло спід натягненого на лоба кашкета.

— Як собі хочеш, Науме, далі на цьому відділкові не можу.

— Чому так? Ще вчора казав — ні за які гроші не піду. Негаразд, негаразд, товаришів покидаєш...

— Товаришу Лопушенко, хочу говорити з тобою, як з секретарем.— Партика старанно причинив двері і, принижуючи голос до шепота, продовжував: — Мене той Максим ні за що має, а на чие вийшло? Замість приборкати Ляпуна, Мулявка та подібних їм горлопанів, управитель, навпаки — замазує злочини своїх підлизників, виживає чесних і сумлінних робітників.

Сьогодні мені ще один комбайнер заявив — не вийде на роботу. Бачите, хтось наговорив Попелюхові, ніби той хлопець «доведенець», тобто по-їхньому, куркуль. Але ж добре відомо і вам, Науме Васильовичу, кому доводили плани до двору в нашому селі. Як собі хочеш, мені спокійніше, коли на штурвалі стоїть такий доведенець, як Бурдюг, аніж такий пролетарій, як Побігайло.

Тепер з тим проклятим магнето. Ви знаєте самі, що то за капризна штука. На цих «оліверах» мотор взагалі мало відомий для мене. Уперше з ним маю справу. До того Ляпун з Мулявком крутили його без мого дозволу цілісінний день. Прийшов зі ступу, вже вечір, ніяк не доберу, що вони йому вдіяли. Отож і наказав не чіпати до ранку машини. Сподівався — на свіжу голову швидше розберусь.

Приходжу на ранок — «Олівера» немає біля майстерень; Мулявко вищирив свою пащеку, сміється: «Отакий з тебе бригадир, Партико. У капітальний ремонт магнето справляв, а воно креше, аж чортам душно».

Виявляється — Попелюх прийшов удосвіта, склав магнето і пустив мотор. Я міркую так: ну, гаразд, ти директор, чи там управитель, знаєш добре машину... Так - так, — ствердив Партика, побачивши, як Лопушенко здивовано зводив брови, — Попелюх першокласний тракторист і знається на машинах не гірш від мене. Однак, міркую собі, навіщо підривати мій авторитет? Хіба ж я не можу помилитись?

— Почекай, — перебив його Лопушенко. — А звідки ти взяв, що він зробив оте навмисне?

— А звідки ж у Мулявка таке нахабство? Він мені просто

у віці нахвалявся: за такі штучки, каже, на сьому відділковій механіка — фіть!..

— Наум Васильович, — продовжував Партика, — я не звик, щоб мною отак підмітали. Мене скрізь знають, не пропаду, а тут охочих на моє місце хоч одбавляй. Нехай, Мулявко, Ляпун, чорт, біс — мені однаково.

— Е, ні, друже, кому - кому, а тобі добре відомо, як мене образили, а що поробиш? Давай на цю тему більше не будемо тут говорити, — багатозначно підкреслив Лопушенко і вже голосно, щоб його почули у конторі, закінчив, вдаривши Партику по плечах: — Поки я живий, тобі боятися нічого!

Партика мовчав. Його дебела постать чорніла на сірому прамокутникові вікна.

У двері почувся легенький стук...

— Можна, — загортаючи в шматок газети махру, відгукнувся Лопушенко.

— Що це за рандеву поночі, — жартома защебетав Бугелко. — Тетяно, внеси лампу, — гукнув він до сінєй.

— Я, здається, перебив розмову? Перепрошаю, тільки справа дуже нагальна, — підпишіть зведення про хлібоздачу. Там гінець чекає.

— Ану - ка, лампу сюди, моментально! — тенорком проспівав Бугелко.

Партика підвівся, вагаючись, але, згадавши натяк секретаря, вронив «надобраніч» і вислизнув з кімнати.

— Не турбуйся, Віталію Костянтиновичу, я, брат, і поночі второпаю. Ми з видючих. — Звично, в розмашку, шарнув олівцем під зведенням Лопушенко.

Ястребчик обережно, ніби вона зроблена з якогось надзвичайно крихкого матеріалу, вніс і поставив на столі лампу.

— Ти ж там ніякої контрреволюції не встромив? — дружнім тоном, показуючи прихильність і довір'я, недбало кинув рахівникові Лопушенко, запалюючи від лампи цигарку.

— Шуткуєте, Науме Васильовичу, — замахав руками Бугелко. — Та я ж підписую її! Чи з вас і Попелюха спитають, — а з мене напевне.

— А чого це справді підпису Попелюха бракує, — здивувався Лопушенко, тільки тепер побачивши, що підпису керуючого ще не було на тому зведенні.

— Не було його поблизу сьогодні. Та це малозначна формальність. Ваш підпис, товаришу Лопушенко, — найголовніший. Партейна рука! А за Попелюха може і заступник підмахнути, — моргнув рахівник на Ястребчика. Той м'явся.

— Підпишіть, Стах Казімірович, не будемо, справді, зза такої дрібниці затримувати зведення...

Рахівник і Ястребчик вийшли з контори. У боківку зайшла прибиральниця оправити лампу. Невисока огрядна дівчина мружила очі від світла, ніби соромлячись Лопушенка. Того охопив

безтурботний настрій. Угледівши, що в дівчини не вільні обидві руки, він жартівливо вщипнув її за талію.

— Наум Васильович, я ж не студентка, — пирхнувши з свого дотепу, пручнулася прибиральниця.

— Що, що, яка студентка? — допитувався Лопушенко, сподіваючись почути цікаву новину.

— Ще й питають! Там такий «куператив». — Вислизнула з його рук дівчина. — Ніби й не знаєте, — недовірко кинула на дверях.

«... І тут проморгав Наум Васильович! — образився Лопушенко. — От тобі й маєш — така: «не руш мене» і раптом — «куператив». Ну - ну, дівчаточки тепер пішли...»

— Треба покінчити з цією проституцією на відділковій, — солідно проказав Наум Васильович так, щоб почули його у конторі. У кімнату обережно прослизнув Бугелко.

— Наум Васильович, — він таємничо прихилив дверчата. — Хочу сказати вам зовсім конфіденційно кілька слів.

— Що то за мода в нас пішла, — задоволено зареготався Лопушенко. Однак, йому було приємно вислухувати різні повідомлення. Крім того, зараз, як ніколи, потребував у Бугелковій допомозі.

— З надійних джерел мені відомо — Попелюхові прибічники поширюють чутки, ніби в нас у коморі не гаразд...

— То хіба і ти віриш в ті брехні, — придушено прохрипів Лопушенко, вставившись очима в рахівника.

— Заспокойся, Наум Васильович, був би я з ними, чого ради попереджав би тебе.

— Та що вони, показились?..

— Я вважав за свій товариський обов'язок попередити. Знаю добре на власній шкурі: коли захочуть чоловіка втопити — недовго.

— То я нічого не боюся. Хоч сьогодні, — бадьорився Лопушенко, удаючи, ніби він зовсім байдужий.

— У тому в мене жодних сумнівів немає, однак обережність насамперед.

— Широ вдячний тобі, Віталію Костянтиновичу, дуже приємно зустріти товариську підтримку.

В цей час табельник покликав Віталія Костянтиновича до контори. Лопушенко залишився у кімнаті один. Нервово ходив від стола до стінки та навпаки.

«От стерво, отой Максим. Ні, не можна в одному мішку тримати kota з собакою. Або він, або я»...

— Так - так, — прошепотів Лопушенко і якась приємна думка прояснювала його чоло. — Ще пограємось із вами, шановний товаришу Попелюх...

— Наум Васильович, мушу просити пробащення, — вже як пішли вони вдвох додому, розпочав Бугелко.

— Та годі тобі. Пробачте, даруйте, — ніби з панянкою у лю-
бові об'ясняєшся, — увірвав його Лопушенко.

— Я про зведення забув сказати ... Попелюх відмовився під-
писати його.

— Ну? — отетерів Лопушенко. — Чого ж ти мені зразу не
сказав?

— Та, знаєте, отого Ястребчика наднесло, незручно при ньо-
му поширюватись. Однак, там нічого такого нема. Пам'ятаючи
ваші вказівки, я до зведення вніс авансом завтрашню вивозку,
погодивши те з експедицією. Там свої хлопці ...

— А Максим?

— Він не додивиться, а зрештою, ви ж самі добре знаєте,
скільки тому Максимові лишилося управляти, — недбало сплю-
нув Бугелко, — торішнього снігу нестрашно ...

— Кат з ним, — виправимо у наступному зведенні, — погодив-
ся Лопушенко. — Тим більше, я дав слово начальникові підтягти
хлібоздачу в цьому п'ятиденнику. Бувай! — потиснув руку на
прощання Бугелкові. — Стривай, мало не забув! Заходь, Віталію,
завтра до мене, наміряєш костюмчика, там прибула нова партія, —
по-дружньому запропонував Наум Васильович, ще раз поба-
жавши надобраніч своєму вірному рахівникові.

XXV

Свято було зіпсоване ще навіть до початку. Бистрих опові-
стив, що не приїде, бо за викликом тресту виїхав до області ...

«... Не зазнавайтесь, мобілізуйте людей на вивершення річ-
ного плану ...» — писав начальник політвідділу у своєму приві-
тальному листі.

Далеко гіршого змісту був наказ Хименка. Радгосп у
цілому недовиконав місячний план. Директор розіклав лев'ячу
пайку недостачі на передові відділки і зобов'язував у п'ятиден-
ний термін вивезти додаткову розкладку на елеватор.

На перший погляд страшного в тому аж нічогосінько не було.
Адже радгосп — як державне господарство, однаково вивозить
до фунта увесь зібраний хліб, залишаючи собі тільки насіння
невеличку кількість зерна — потрібну на фураж та харчування
робітників. Та річ у тому, що Максимові визначалося у п'яти-
денний термін вивезти близько половини того, що видав його
відділок за цілий місяць. До того зараз відділок переключався
на молотьбу з копичок та скірт, отже комбайни не могли дати
такої продукційності, як на косовиці стоячого хліба, молотарки
були малопотужні, невистачало людей і тягла.

Найгірше було те, що телеграма Хименка про несподіване
збільшення плану дезорієнтувала робітників. Сам Попелюх у
тепер не знав — виконали вони план чи ні? Як вести сьогоднішні
ні збори?...

Досадуючи, він згадав, скільки поморочились Мишко і Ксеня,
готуючи вечірку, як самі робітники нетерпляче чекали на це, не

звичайне для Ведмежого, свято. Що там не казати, одірваний
від цілого радгоспу, нещодавно найбільш занедбаний у «Весело-
му» відділок тримав тепер два радгоспні рекорди по комбайну-
ванню, вийшов на друге місце по вивозці зерна.

Максим задоволено поглядав на свіже число радгоспної га-
зети, де було надруковане останнє зведення. Йому було приємно
усвідомлювати, що відділок зобов'язаний тими успіхами і його
праці, і його, Максимовому, вмінню організувати людей. Як не
тяжко було в такий гарячий час на ходу освоювати величезне
господарство, виходить, Максим упорався з ним і не так зле. Це
сповнювало його гордістю, зміцнювало віру у власні сили, хви-
лювало і трошечки облящувало.

Максим з обуренням пригадував свою розмову з Хименком і
йому хотілося гукнути отому кабінетному чинуші: «а що, упій-
мав? От вам і «змотуйте вудочки» ... Ні, товаришу Хименко, за-
лишайте свої «дружні» поради при собі, а я скінчу жнива, а то-
ді копирсну глибше ваші зв'язки з Ведмежим хутором» ... «Шля-
па» — презирливо подумав про директора Попелюх, пройшовсь
кілька разів по кімнаті і сів до столика, ще раз почав перевіря-
ти цифри, занотовані для своєї доповіді на зборах.

— Так, значить, свято тю-тю! — зненацька гукнув у нього
над самим вухом Мулявко, вдершись у кімнату.

Максим аж здригнувся:

— Коли вже ти, Панасе, навчишся хоч трохи стримувати-
ся? — усміхнувся він, побачивши відчай і розгубленість на об-
личчі цього здоровецького парубка.

— Який там у біса спокій, адже ми з ніг збилися, готуючи
свято, а тут Хименко усе зіпсував! Кажуть, є повідомлення з
центральної — ніби ми не виконали плану?..

— План ми виконали, тільки центральна дає додатковий. Наш
відділок і шостий повинні перекрити половину того, що не вико-
нують п'ять останніх. Отак, я думаю, і говорити робітникам. Від
Бистриха є лист: — вітає нас ... Однаково річний план викону-
вати треба ...

Мулявко трохи заспокоївся:

— Розумієш, Максиме Пилиповичу, в народі подекуять: кон-
тора наша перебільшені відомості подавала у рапортах. От що
мене хвилювало. Ніби ви з Лопушенком обдурювали дирекцію ...

— Ні, за рапортами я стежив сам. Тільки за накладними еле-
ватора ми давали зведення. Одного разу, за моєї відсутності,
трапилась помилка — Лопушенко підписав неправильні відомості,
але наступного дня ми оте виправили.

Максим знову схилюсь над паперами. Він зосереджено спи-
сував цифрами аркуши з блокнота, вираховуючи проценти ви-
конання різних робіт.

Мулявко все не виходив.

— Чого тобі, Панасе? — запитав Максим, здивований над-
звичайно несміливим виглядом цього шибайголови.

Мулявко зам'явся :

— А як же з Прокошкою, з Ляпуном як? — заспішив Панас, — адже не можна такого героя під суд? То все Партикова машинка, хай мені хоч зараз голову зітнуть...

— Мою думку, Панасе, про Ляпуна ти знаєш, деякі факти стверджують нашу підозру; я так і заявив слідчому, та Колосок і Лопушенко у своєму акті пишуть інакше. Виходить, що в Ляпуна це друга аварія за сезон. Хоч нам і пощастило злагодити власними силами «Олівер», але ти знаєш, що машина днів чотирьох стояла, ремонт і заміна частин, не враховуючи робочої сили, коштувала близько шістсот карбованців. На когось вони мусять упасти, чи так?..

— Наша бригада згодна розкласти їх на круг... — гаряче підхопивсь Мулявко.

— Ні, цього ми не можемо робити, однак це не зніме ганьби з Ляпуна. Нехай його судять...

— Судять? І ото допустиш судити чесного робітника? — вже запалювався Мулявко.

— А ти не хапайсь, адже суд радянський, а наш обов'язок допомогти судові виявити правду. Арештовувати його не будуть, я поручився за нього. Тим часом нам слід перевірити наші підозри щодо Партики і не бути надалі надто довірливими. Зрозумів?

Мулявко невдоволено позирав спід лоба у вікно:

— А все таки на біса хлопця судити, коли знаємо, що він невинний, — по малій годині знову запитав Панас.

— Коли суд виправдає Прокошку, про його невинність знатимуть усі робітники. Крім того, замазуючи справу Ляпуна, ми дамо потачку справжнім аварійщикам, а з ними й так не легко боротися.

— Гай, гай, Максиме Пилиповичу, та й ловко на тих курсах балакати навчивсь... — посміхнувся Мулявко.

— Моє слово тверде, Панасе. Прокошку не дам зобіжати. А тим часом на зборах будемо отак, як я кажу, це питання проводити...

— А все ж шкода, такий хлопець... — не вгамовувався Мулявко.

— Звичайно, шкода, але він ще своє наздожене. Правда впливе, як її не топтимуть різні оті Партики...

— Так воно, так, але є ще така стара-стара приказка: «поки сонце зійде, роса очі виїсть»...

— Так то ж, Панасе, стара приказка, а нам з тобою не лишить губу розпускати. Адже нас партія учить боротись. От ми й мусимо бути проникливіші й розумніші від наших ворогів. А головне — люди за нас. Розумієш, Панасе, нас тисячі тисяч, а їх одиниці. Отож від нашого ока подітись їм нікуди. Не там, так тут — злапаємо. Тільки пильнувати нам усім треба.

І все таки збори перетворились на загальне свято, своєрідний радгоспно-колгоспні обжинки.

Артільські дівчата побілювали і попідводили вже кілька років не мазаний сільський театр, молодіці витаскали за один день силу сміття, причепурили всередині залу, позмивали ослони, підлогу, понаносили зеленого гілля і пахучої луговини, обсіпали жовтим піском геть увесь плац навколо будинку.

По празниковому вдягнений люд товпився побіля ганку — там з Максимового наказу було виставлено снопи з найкращих ланів Ведмежого, відомості про роботу комбайнів і тракторів у наочних діаграмах поробила Ксеня. Це була своєрідна сільсько-сподарська виставка; центром її був притягнений з відділку комбайн Ляпуна, на якому він встановлював свої рекорди. Поруч з комбайном стояла велика дискова тракторна сівалка і різноманітні тракторні плуги. Для більшої наочності дід Євген, якого приставили сторожувати експонати, притягнув старого дерев'яного плуга; там таки, побіля нього, поклав серп і косу. До відкриття свята було ще доволі часу. Дід Євген з незалежним виглядом походжав у натовпі і статечно пояснював людям: «оце, бачите, старе село, оце те, чим буржуазія постачала селян, а оце, — він з гордістю спинявся біля комбайна, — оце нам постачає робочий клас».

— «Ко-му-нар», — по складах вчитували діти.

— І трактори «Комунар» є, — сперечалася з хлопчиками якась жвавенька дівчинка у запасочці і віночку з польових квітів. — Еге, діду, єсть і трактори отакі? — зверталася вона за підтримкою до Трача.

— А, звичайно, і трактори є комунарські, і автобуси, і ероплани. Тепер усе наше, все комунарське, — з гордістю і статечно відповів дід Євген.

— А ви ж того аероплана й не бачили, діду, не бачили... — невгавали діти.

— Ну ви комусь іншому розкажіть!.. Дід Євген більше забув, ніж ви знаєте, сосунці, — зневажливо відповів Трач і, збачивши, що мужики розкутують кисети, вийняв з кишені потертий клапот газети — просунувсь до гурту закрутити й собі цигарку.

Збори пройшли без жодних ускладнень, з піднесенням.

Максимові було надзвичайно легко робити доповідь, адже йому для того доволі було обмежитись звичайним переліком зробленого. А коли людина щось робить корисне для суспільства, для держави, тоді їй звітувати проста, нехитра і приємна справа.

За цей час не тільки в радгоспі, а й на селі уже добре знали, що Максим висуванець з трактористів, що він добре знає своє діло, тверезий і чесний хлопець.

— Диви, диви, а ось і наш в'язільник, — штовхнула сусідку промітна колгоспниця.

— Це ж отой, що змагався з нами, директор? — сплеснула руками сухенька жіночка.

Молодиць особливо хвилював Максимів подарунок колгоспу.

— Ви скажіть, сестро, такий будинок віддав на ясла.

— Та які там ясла, — засміялась її сусідка, — хороми та й годі. Моїх там двійко, на майданчик дитячий ходять. А та студентка, що з Москви, Ксеня ота, усе марширує з ними, якісь балети, спорту з ними розучує...

— Еге?.. — здивувались жінки.

— Там таке, ось побачите. Як почнуть викаблучуватись, так двір малий. Попервах мої боялися, а тепер дрюком не одженеш. І днюють, і ночують на тому майданчику.

— Ні, що не кажіть, оцей Максим, дарма що з голопузих, а розумний хлопець, научний.

— Не стільки там тієї науки, молодичі, а, скажуть би, хлопець бувалий і партейний, без ніякої ганжі...

— Не те, що наш Лопух... — засміялась сухенька жіночка.

Тим часом Попелюх скінчив доповідь і зачитав лист нач. політвідділу.

Усі одчайдушно заплескали і довго, невгаваючи, били в долоні.

Максим низько вклонився людям раз, другий.

Оплески все не вщухали.

Максим розгублено глянув на Мишка, той керував зборами.

Заботкін здвигнув плечима.

— Хіба їм руки пов'язати, чи що?..

Тоді метка молодича скочила на ослін і високим грудним голосом, перекриваючи оплески, вигукнула:

— Нашому директору від усіх колгоспниць велике спасибі! За ясла, за діточок наших...

В залі залопотіли ще дужче, люди дружньо посміхались до Максима.

— Дякуйте партії і владі радянській! — гукнув молодичі Максим і докірливо похитав головою.

Хоча в той день і в той вечір уже й так чимало несподіванок спіткало Жолоби, але найбільш усі чекали виступу «балету».

На початок Ксеня вивела на сцену бесь дитячий майданчик. Зал охнув від здивовання і нашорошено застиг.

Діти у червоних галстуках вишикувались на сцені, упевнено проспівали кілька пісень і, не зважаючи на страшену тісноту, досить чітко проробили гімнастичні вправи. Відділ закінчився чудовою пірамідою...

Усі тиснулись до сцени, плескали у долоні, збуджено перешіптувались і кричали «браво».

— От врага дівчина, диви, як намуштрувала дітей!

— А мій, бачили, як мій викомарює: — раз - два, раз - два, — передражнявала свого хлопчика якась жінка.

Потім вийшла Ксеня і, стримуючи публіку, оголосила: — Танці народів Радянського Союзу.

Мишко розгорнув свій баян, і добру годину на сцену, змінюючи одна одну, виходили пари й цілі групи, під захоплені оплески вибивали метелиці, яблучко, бариню, сербіянку, шаміля, ще якісь дивовижні танки. Ксеня з місцевими учительками поробила з клаптиків фарбованого перкалю і марлі різні костюми. І хоч юні виконавці й не завжди танцювали цілком чисто і правильно, але в них було стільки завзяття й вогню, що сама Ксеня, яка страшенно потерпала душею за вечір, була не менш усіх задоволена.

Після невеличкої перерви вистава продовжувалась. Народ уперто не розходився. В театрику сидіти уже було неможливо. Люди стояли, міцно притиснувшись один до одного, і жадібно вдивлялись поверх голів на сцену.

І ось підійшла найвідповідальніша для Ксені хвилина. Вона, трохи хвилюючись, оголосила, що зараз діти виконають кілька пластичних ілюстрацій на твори великих композиторів.

Ксеня довго вагалась, пояснювати їй, чи не пояснювати зміст цього розділу? Потім вирішила: зрозуміють!

Баян скрикнув урочисто й піднесено. Перші акорди попливли над головами пришишклих людей. Це — найкращий з вальсів свого репертуару вибрав Мишко. Він грав з захватом, урочисто роздимаючи міха.

Потім дівчата станцювали екосез Шуберта, веселий шотландський танок.

— Бетховен, «Афінські руїни», — проголосив Заботкін.

Шестеро німф у коротких, з білої марлі сорочечках, у лад музиці виводили кола, розходились парами і знову брались за руки в легкому, наче весняний водограй, ритмічному рухові танку. Їхні урочисто-уважні обличчя так мило зорили спід рясеньких вінків, що не можна було одвести очей від їхніх рухів. Це було так несподівано, що зал навіть забув плескати.

— Та ні, це не наші діти, це якась мана! — скрикнула злякано якась молодича.

А зала знову вирувала бурею оплесків, уже не в одного німфи руки, та Ксеня на останнє приготувала справжній подарунок.

— Людоньки, гопак! — загуло у залі, коли Мишко рвонув на всю широчінь своїм баяном.

Тепер на сцені уже важко було щось добрати. Вся «Ксенчина трупа» висипала на сцену. Це був не гопак, а якесь чудо — і смішне і зворушливе. На сцені розгорнулось справжнє змагання. Кожне припасувало собі якесь окреме колінце.

В залі тільки дивувались і вгадували родинний «почерк» у танку.

— Диви, диви, от врага дитина, оце в батька вдавсь...

— Ні, оця, мабуть, і матір перетанцює...

— Ой, держіть мене, бо не витримаю, — верещав біля сцени дід Євген.

Одна з «німф», у білій античній туніці, не витримала і, вилетівши вихором на сцену, почала з азартом викаблчувати навприсядки по-парубоцькому найрізноманітніші колінця.

Ксеня вмирала зо сміху.

— Гармоністе, давай всеобщої! — гукнув дід Євген.

Старий кинув шапкою об землю і, одчайдушно ухикаючи, пішов трюхачка у танець, мелькаючи у натовпі своєю ріденькою, сивою чуприною.

Надворі, побіля ганку й навколо театру, молодь давно вже розпочала й собі змагатись у танці.

Коли всі натанцювались, а надворі уже почало розвиднятись, Максим схаменувся і наказав Мишкові зупинитись. В Заботкіна просто подерев'яніли пальці, але він так захопився, що не відчував того.

— Передали куті меду, — сердився Максим, позираючи на схід, — уже крайнебо підгоряє, а ми гуляємо...

— Та який бо ти, Максиме! Раз на житті погуляли, як люди, а він побивається! — розсердився Панас.

Максим «Коломбіню» одвіз Глазунову на хутір.

— Спасибі вам, Ксеню! Дякую і заздрю. Та й гарна ж професія у вас...

— Як саме? — усміхнулась Глазунова.

— Така, що людей радує...

— Радує? Це хороше сказано, — замислилась дівчина, — а знаєте, — по хвилі обізвалась вона, — найкраща у світі професія — бути найзвичайнісінькою людиною на нашій радянській землі!

Максим зачудовано подивився на Ксеню: передранішній вітрець дихнув в обличчя дівчини, загравав пасмочкою кучерів. Очі в Ксені були темні і глибокі.

— Ви наче вперше бачите мене, — здивувалась дівчина.

Не встигла задрімати Ксеня, у двері постукали. Увійшла якась молодиця.

— Оце вам, голубонько, — поставила вона на вікні здоровецький глечик.

— Та що це ви, тітко, хіба ж я отакий подужаю! — спронсонку Глазунова подумала, що то сусідка принесла молоко, як щодня.

Жінка мовчки розкутала з білої хустинки величенький, плесканий і округлий, як металевий диск, хлібець.

— А то що? — запитала дівчина.

— Підпалок по-нашому, ну корж такий, абощо... Повірите, ніяк не засну, усе думаю та й думаю...

— Стривайте, я нічого не розумію!.. Що трапилось? З якої речі ви мені оце понаносили?.. — підозріло зиркнула на жінку Глазунова, угледівши свою помилку.

— Дочки мої... ну, як би ото вам сказати...

— Що, їх на роботу не беруть?.. — силкувалась зрозуміти своє становище Ксеня.

— Та ні, серце, ото, знаєте, ще малою у губернатора я служила, у посудомийках...

Ксеня тільки здивовано повела плечима.

— Так ото ж мої дочки танцюристкі...

— Де, в губернатора?..

— Та ні, учора. З вами ото танцювали вони в отому балеті. Із шарфами, оті двойко...

— Ви б так і казали, — посміхнулася своїй підозрі Ксеня. — Ну, як сподобалось?

— І не кажіть! Прийшла додому та й думаю, чим же мені подякувати вам, чим ото за таку добрість віддячити... Не судить, будь ласка, жнива тепер, не печемо й не варимо нічого такого смачненького. Оце вдосвіта нашвидкуруч забовтала. Дай, думаю, занесу нашій Ксені... Де ж пак у таку далечінь забилось, молоде таке... Я городську оту життя знаю. Не так легко до нашого сільського побиту призвичаїтись...

— А я не з дуже паньканих, — осміхнулась Ксеня.

— А, звісно, комсомол. Тож люди особі, інтелігенція...

— Як, як? — стримуючи сміх, запитала Ксеня.

— Ну, сказати, обучені на політику, чи як там...

— А Мулявко теж інтелігенція?..

— Як не дурний буде, та людей слухатиметься, а так ще в нього вітру в голові багато...

— Ну, спасибі вам, тітко, за подарунок, тільки хіба я вип'ю? А мені ще й сусідка наднесе... А я вчора потерпала, все думаю, а що, як засміють мене з отим балетом...

— Еге, засміють, я вчора плакала... Атож, та й не сама я. Тільки подивитись на них — діточок наших, ну як би по-старому сказати — мужва репана, гречкосії, а вони як гангелики по сцені тільки пурх-пурх!..

— Та що ви говорите, — хвилювалась Ксеня, — що там такого хитрого, звичайна веснянкова гра...

— Не кажіть, і ми дещо бачили. Колись губернаторові дочки теж училися на балети. Приходив до них такий довгий, довгий — учив усе їх танцям. Вальси, польки, мазурки, падеспани всілякі... Викручується він ото з ними по залі, а ми в двері підглядаємо... Тільки, скажу вам, не станцювали б і вони отакої, як учора наші!..

Ксеня мовчки вдивлялась в щасливе обличчя молодиці: «Яка хороша професія у вас»... пригадалися Максимові слова, вона й собі посміхнулася.

— Ой, лишенько, забалакалась я! Щасті вам, дитино моя, — жінка притомом притиснула Ксеню до себе й поцілувала міцно у щоку.

— Нехай господь пошле тобі жениха найкращого, дочко!.. — переконано побажала вона.

— Е, ні, ще не збираюся, тіточко ...

— А то вже розкажи комусь іншому, — знаюче підморгнула молодиця. — А чого то він до тебе все прихилився ...

— Хто прихилився? Та що ви вигадуете? — відсахнулась Ксеня.

— Як хто? Та управитель же, Максим отой ...

— Та ми вороги з ним, слово честі, на перехід один одного ненавидим ... а як до діла, тоді все геть. То ж ми з ним радились про виставу, про ясла ...

— Ну, з ворогів на дружбу перейде. Так воно завжди буває ...

Оторопіла Ксеня розгублено вертіла в руках підпалок:

— Оце маю нову рахубу. Уже й просватали, та ще й за кого! — здвинула плечима.

Підпалок так смачно пахтів. Ксеня уловила чималий шмат підсмаженого печива і куштувала його, запиваючи молоком. Ніколи в житті своєму так розкішно не снідала Ксеня! Молоко було ще тепле, пахло ранком, свіжим сіном і ще чимсь таким п'яним, від чого голова йшла обертом і ставало солодко і м'яко на серці.

XXVI

Ноги у Ксені Глазунової просто підломлювались від утоми.

Ось уже скоро обід, а вона ще й не присідала. Метушиться з розкладною метровою рамою. Проїде комбайн — Ксеня покладе тую раму на землю і підраховує, скільки колосків лишилось незрізаних, необмолочених, чи просто загублених на одному квадратному метрі.

Коли потім перемножити підраховані колоски на десять тисяч, можна взнати, які втрати на одному гектарі.

Перебігає з ділянки на ділянку дівчина, занотовує у блокнотик числа. Ах, які ж сумні, невеселі ті числа! Просто очам своїм не йме віри Ксеня, така величезна втрата зерна. Вона весь час кричить про це хлопцям на комбайнах, а вони тільки зневажливо позирають на неї.

«— Хоч би швидше Максим нагодився або Ястребчик — може в її розрахунках помилка якась і вона даремно тільки пантеличить людей?..»

Коли на відділкові стала відома телеграма Політуправління радгоспів про боротьбу з втратами, Ксеня, як редактор стінної газети, вирішила на якийсь час облишити ясла і перевірити — як поставлено ту справу на Ведмежому.

Максим попервах не погоджувався: адже в яслах робота не менш важлива. Ксеня заявила рішуче — справа з втратами надто серйозна, стосується їх усіх, насамперед його, Попелюха. Дітей доглянуть цих кілька днів і без неї, ну поскучуть трохи без її витівок, та ж хіба до тих витівок зараз?..

Тоді Максим призначив Ксеню головною браківницею на відділкові, а бригадирам наказав виконувати беззастережливо її приписи.

В бригаді Сагури Ксеня довго не затрималась, розтруска не перевищувала розміру, передбаченого технічними нормами. Крім того, Сагура сам з своїми людьми організував бракераж і домагався цілковитого усунення втрати зерна, що, правда, при молотбі з копичок то вже була майже неможлива справа.

Зовсім інакше зустріли Ксеню в бригаді Партики. Тут їй ще не забули буксиру. А треба сказати, після Ляпунової невдачі, після аварії «Олівера» авторитет буксира хитнувся, тільки один Мишко мав ще деякий вплив на Партикових хлопців. Ксеню ж вони зводили соромицькими натяками, всілякими образливими вихватками.

Та Глазунова ще упертіше, ще завзятіше прискіпувалась до Партики, до його прибічників, відчуваючи, що має справу з ворогом.

Крім бракеражу, на обов'язку Ксені було ще наглядати за розвантаженням бункерів.

Бігає Ксеня, метушиться. Хвиськає висока стерня їй по ногах. Аж вище колін пообдиралася Ксеня об гострі буркунові штурпаки. З тufель клаптиками позлазив ремінь. А пуття з того?..

Все переплуталось у її записках, ніхто не зважає на неї, ніхто не слухає, ніхто не перевіряє і, зрештою, не цікавиться її роботою.

Партика, так той просто погано вилаявся й послав її подалі з її бракеражом і обмірами.

— Брикер ти нещасний. Крутиш тут хвостом зі своїм квадратом. Геть забирайся, поки ціла ...

Ксеня готова була роздерти Попелюха — отак спалюжити таку прекрасну ідею ... Не встигла вона на тиждень одвихнутися з буксиру, а тут Мулявко з Ляпуном накоїли ...

Перед самим шабашом двоколісною бідкою приїхав Попелюх. З ним поруч сидів дядя Вікентій.

— Чого стоїте! — загукав Максим на комбайнерів.

— Та ж бачите, обміряє нас браківниця, от і перестій через те зайвий.

— А, то наша балерина, — пом'якшав Максим, зобачивши Ксеню. — Так ви там швидше, товаришко, не затримуйте комбайнів, щоб нам облік боком не вийшов.

Ксеня м'ячиком скотилася з містка.

Насамперед, вона нікого не затримує, а втім, навіть Попелюх слухає різні дурниці, а головне — як йому не сором кида-ти напризволяще людину і, взагалі, тут усі вважають, що нікому не потрібна її біганина з оцією кліткою!..

Максим стомлено подивився на дівчину.

В цей час з комбайна, що встиг проїхати не більш як сотню кроків, загукали.

— Дядю Вікентій, подивіться, що там,— попросив Радька Максим.

— Ну, як втрати? — спитав він Глазунову.

Ксеня розповіла про свої спостереження.

— Це дійсно жах! — захвилювався Максим. — Це неможливо!..

Максим узяв у Ксені клітку, поклав на землю. Вони вдвох, плече - в - плече, зігнулись і рахували опалий колос.

Сумніву не було. Колосків шість - сім на квадратний метр, та під купками збитої соломи невивіяного зерна грам по п'ятдесят набереться. Так, гляди, мішків скільки хліба на гектарі втрачається.

— За цього варто було тобі, товаришко Глазунова, побігати ці дні. Молодець! Зараз же заставляю в моїй присутності відрегулювати машини. А на бузотьорів не зважай. Отой Партика не добра людина. Придивляйся до нього. Щось вони з шофером Задиракою дуже спаялись. Бувай, Ксеню.

Максим скочив у бідарку, хльоснув батогом і покотив високою стернею до комбайнів Сагури, що маячили на обрії.

XXVII

Після роботи у Партиковій бригаді — карти.

Під палубом у затишку чіпляють «летючу мишу». Під ліхтарем простелено піджак, навколо піджака вся денна зміна бригади і гості.

Одчайдушно ляпаючи замусоленими картами по брудній підкладці піджака, ріжуться у хвилики, а в получку заводять очко.

Тихон Партика — загальноновизнаний і необмежений хазяїн у тому картярському «клубі». Він може дозволити або не дозволити грати.

Але з часу, як заснувався комсомольський буксир на Ведмежому хуторі, Партиків «клуб» порідшав. Кілька молодих трактористів, а за ними й старіші почали вчашати до буксирщиків. Що там робилося — вони мовчали, а розпитувати їх Тихон вважав для себе образою.

Тільки коли хтось з них знову виявляв бажання заграти, Партика зневажливо копив губу і одпихав від гурту. — Котись до своєї балетниці... Записавсь у комсу, то не зводь компанії.

Найбільше вразив його Гасан. Цього, колись безпритульного татарчука, вивчив працювати на комбайні Партика. Він не помиливсь у своїх розрахунках. Вдячний до безмежності, Гасан був готовий в огонь і в воду лізти за свого учителя. Смирний, але надзвичайно дужий, Гасан завжди ладен був з одного кива Партики звернути кому завгодно в'язи.

І от Гасан теж відбився. Відбився, навіть не зважаючи на те, що Тихон досить спритно вмів грати на його почуттях до Зінки

Косташ, а самого Гасана весь час намагався тримати поближче до себе.

«— Ну, чорт з тобою, ще два - три дні строку, — міркував Партика. — Як не покається — сипну наждаку в циліндри, як Ляпунові у підшипники... Нехай тоді цілується зі своїми буксирщиками».

Сьогодні особливих причин до невдоволення у Партики не було. Гра йшла якнайкраще. Половина получки сезонників уже потрапила до кишень Тихонової компанії. Він сам устиг зірвати кілька великих банків, сипав дотепами і почував себе якнайкраще. До того в останньому п'ятиденникові бригада Сагури подалась трохи назад, і Патриці вже легше було виправдовуватись у своєму відставанні.

Банк доходив останнє коло. Проти Партики ставив на всі молодий хлопець з сезонників; його заманили картярі, щоб «втрусити».

Хлопцеві, видно, йшла карта. Партика здогадався про це по виразу обличчя юнака й спритно пересмикнув. Хлопець зблід, в нього затремтіли руки — карти впали додолу.

— Двадцять два? Перебрав, юноша, — зневажливо промовив шахрай і погорнув до себе купу грошей.

— Га - га - га! Не простягай руку до гарячого!

— Гони монету, раз по банку йшов! — знущались над бідаком картярі.

Хлопець похапливо вивертав кишені, ще раз заглянув у свою книжечку, де в нього переховувались гроші, але там було порожньо. Він і не помітив, як уже вся получка опинилася на підкладці брудного піджака, на якому держали банк!

— Роззувай його! Стягай з нього колеса!..

Мить — і Тихонові прибічники стягли з парубка нові хромові черевики. Бідолаха несміливо переступав босими ногами, не знаючи — жартують з ним, чи знущаються. Гострий штурпак жалко шпигнув його під кісточку. Він підскочив як обпечений і комічно, наче лелека, заплигав на одній нозі.

— Ото знай, як по банку йти!.. — Гурт вибухнув нахабним реготом на благальний погляд хлопця.

— Постривайте! — Партика владно простягнув руку. — Віддайте хлопцеві черевики.

Всі здивовано подивилися на свого ватажка. Партика задоволено м'яв у руках досить грубу пачку грошей і, посміхаючись, погордо дивився на переляканого сезонника.

— Пізнаєш, які тут твої? — наче віялом махнув він перед носом здивованого хлопця пачкою кредиток.

— Шість десятків і чотири п'ятірки... з надією в голосі скоромовкою сказав хлопець.

— Та ти напам'ять знаєш свої гроші! — Партика знову невідомо глянув на хлопця. І коли вже ні в кого не лишалось сумніву в тому, що це гра kota з мишею, Партика раптом відраху-

вав половину названої суми і жбурнув в обличчя юнакові. Всі здивовано роззявили роти...

— На, та знай мою добрість, це тобі не буксир, а чесна гра! — гукнув він юнакові і підвівся. — Хто має охоту держати банк? — Партика кинув колоду і одвернувся. — На мене сьогодні досить, — і він солодко позіхнув.

Хтось підійшов до Партики.

— Це ти, Зінько? А де ж твій герой?..

— Та це ж прийшла, чи не у тебе він загуляв?..

— Хо-хо! Та й дурна ж ти... Увесь радгосп уже знає, де твій Гасан ночує, а ти й досі ще не розкумекала! А буксирне заведення навіщо?.. Там і твій, дівчино, до куператива пристає. Не віриш?.. Ну, то йди подивись, а мені спати охота. Тільки я на твоєму місці, бувши такою героїською дівчиною, давно б отій Ксені усю піку розколував.

— Стати на одну ногу, а за другу роздерти отаку тварюку, щоб знала, як життя розбивати, — схвилювано вигукнула Зінька.

— Ну, то який у кого смак... А тим часом Гасан твій у Ксені ночує, а ти попід вікнами облизуєшся...

Потягнувся Партика, позіхнув і, удаючи, ніби йому до всього байдуже, почував собі геть.

Край Ведмежого хутора обципанний, безпритульний садок. Обпасовує його розсунута, зотліла від часу загата. У куточку від толоки визирає одинокою шибкою маленька халупка.

Колись тут жив найбідніший мешканець хутірця — чередник. Як заснувався радгосп, хуторяни дістали прегарні хати у сусідніх колгоспах з числа відібраних у куркулів, а свої продали Зернотресту. Кращі хати використав радгосп на мешкання робітникам, а дрантива чередникова халупка лишилась напризволяще, гуляла.

От в цій халупці і розташувалися буксирники.

Повимітали сміття, побілили стіни, змастили підлогу, висипали подвір'я круг хати білим піском. Напівзруйнована, обшарпана колись пуста, тепер привітно всміхалася край хутора.

Ксені — єдиній дівчині і комсогові буксиру, обладнали хлопці окрему комірчину. Поруч в сарайчику влаштували червоний куток.

Повечерявши, молодь збиралася на подвір'ї буксирної бригади. Тут можна було поділитися враженнями дня, взнати, що нового на відділку, розжитись паперу на цигарку, поскаржитись на бригадні непорядки, а головне, завжди почути живу, бадьору думку про вчорашній день жнив. Після ділової розмови грали гармошка, були співи і танці.

Один по одному комбайнери Партики, ніби ненароком, вигадуючи різні причіпки, завертали до буксирників. Розпитували, ніби без усякого інтересу, скільки заробив сьогодні Ляпун та Потібайло, а самі в думках прикидали, скільки ж то можна заробити за сезон грошей, коли самому одержувати за свою роботу відрядно.

Але Партика, підтримуваний Лопушенком, все ще впливав через своїх підбрехачів на бригаду: — Пождіть, пождіть, підбереться комса до вас поближче... То вони м'яко стелють, поки вивідають, хто що має, а там і наженуть з радгоспу... То ж пролетарія всіх стран... А ще, крий боже, хто у середняках ходив...

Хоч як вабили молодь жваві комсомольці, — затуркані Партикою хлопці боялись їх. А що, як Тихон не бреше?..

Та все ж, як не хитрував Партика, як старанно не обробляв він своїх хлопців — така, здавалося, надійна гребля не витримала.

Одного вечора він недолічився у своєму «клубі» Гасана. Як передали підбрехачі, його затила на збори до буксирщиків Ксені. Партика мало не сказився, але зневажливо відкинув пропозицію своїх прихильників піти побити вікна буксиру.

— Нехай своїми очима побачить неправду. Коли він не дурень, то зрозуміє, як його там колпачать. А з дурнями нам не по дорозі...

На ранок Гасан поставив свого комбайна на окрему ділянку і, похнюпивши очі, заявив Партиці, що він пристав до буксира і працювати в гурті більше не буде.

— Ти ж розумієш, Тихоне, Гасанові треба заробити багато грошей. Гасан на осінь Зіньку братиме... А буксир мені допоможе заробити, — схвилювано пояснював причини свого вирішення Гасан.

— Як тобі надоїло працювати в гурті, переходи на окрему загонку, чіпляйся до того буксиру, — холодно, але спокійно буркнув Партика, мізкуючи комбінацію помсти. І коли вже Гасан повернувся, щоб іти, він у спину йому багатозначно кинув: — Відповідати за свою роботу сам будеш, Гасане... Вже тепер і Тихон порозумнішав, щоб чужі гріхи своєю шкурою закривати.

Другого дня Гасан дав на своєму комбайні на тринадцять центнерів більше виробку. Йому справді допоміг буксир.

Мулявко цілий день не відходив від Гасана і на кожному кроці одкривав хлопцеві очі на таку, здавалось йому, відому вже машину.

Тільки тепер Гасан зрозумів, що комбайн це складна, а разом з тим дуже проста машина. Мулявко розкрив йому таємницю одноразової упогодженої праці різального апарата, двигуна і молотарки. Гасан вже зовсім свідомо керував машиною. І коли раніш він здебільшого угадував, що робиться з комбайном в тому чи тому випадкові, то тепер він достеменно знав, що саме і де з ним стається...

Мулявко розтлумачив Гасанові, ще одну таємницю успіху Ляпуна. Порослий буркуном хліб буксирники косили на дві треті хедера при збільшених обертах барабана. Деки спускались до

віддачі. Щоб не забивались колоскові шнеки, Мулявко розрубав їх угорі, і як тільки торохкавка починала ляскати, штурвальний патичком штурхав у шнек і пробивав пробку.

Якщо бур'ян був надто рясний і плутався, Мулявко ставив на хедер одного або двох хлопчаків і ті палицями проштовхували зрізане зілля, не даючи йому збиватися жужмом і спиняти рух транспортеру.

Звичайно, ці винаходи не могли претендувати на патент, від них тнуло в значній мірі кустарництвом, однак, в обстановці хутора Ведмежого Мулявкові заходи були необхідною і надзвичайно корисною поправкою до того нехлюйського, просто шкідницького обробітку землі на відділкові в тому році. Отже заходи, не зважаючи на всю їх примітивність, на двадцять п'ять — тридцять процентів збільшували продуктивність комбайнів, давали робітникам простий і приступний спосіб комбайнувати поплутаний і порослий буркуном хліб.

Це все побачив Гасан ще першого дня своєї роботи в буксирі. Він був надзвичайно зворушений теплим ставленням комсомольців до нього.

Буксирники старанно переглянули і відрегулювали йому машину. Мулявко побіжно пояснив Гасанові, як стається та чи та затримка, як взаємодіють окремі частини комбайна, що завжди тримав у секреті Партика.

Гасан став повсякденним одвідувачем буксирної хатини.

Увечері вони ретельно розбирали підсумки денної роботи. Перше оглядали і змашували машини, з півгодини бесідували на комсомольські теми, проглядали газети, співали пісень. А коли приїздив Мишко — танцювали під бадьору гру його гармошки.

Одного вечора Гасан дістав від буксиру відповідальне доручення — чергувати разом з Ксенею на перевірці нічної сторожі.

За Гасаном і його підручним до буксиру потяглися ще два агрегати. Комсомольці вперто, поодиноці, видаляли молодь спід впливу і влади Партики.

Зінька Косташ одна з перших у своєму селі дівчат сіла на трактор. Тоді як інші її подруги за певний час, коли захоплення машиною проходило, кидали трактор і знову поверталися куховарити, доїти корови, чи просто ставали убиральницями в конторі, Зінька Косташ уперто сиділа за стерном. Вже не один рік вона славилась як найкраща трактористка у радгоспі.

Зінька добре закроєна дівчина. Здорова, фізично розвинена, вона без жодного напруження орудувала трактором і так самовільно почувала себе на комбайні.

В синьому комбінезоні, завжди чепурна і огрядна, вона, як справжній капітан на кораблі, порядкувала своєю невеличкою командою на комбайні і в бригаді Партики була на чільному місці.

Коли б на Ведмежому хуторі знайшлася людина, яка б си-

стематично працювала над вихованням Зіньчиної свідомості, хто зна, можливо прізвище Зіньки Косташ було б відоме усій країні. Та ж то був Ведмежий хутір...

Зінька Косташ не відрізнялась ніякою красою. Зчорніла від вітру й сонця, завжди пропахла гасом, вона майже зовсім не звертала на себе нічийої уваги як жінка. Зінька, безперечно, страждала від того. Але горда і трохи збалувана виробничими успіхами, дівчина навіть сама собі не признавалась у тому. Навпаки, вона скрізь підкреслено, зневажливо ставилася до хлопців, з презирством відкидала їхні пропозиції скороминущих утіх.

Уперта і цільна людина, певна у завтрашньому дні, у своїх силах, Зінька Косташ уже не могла задовольнитися випадковими зв'язками. Вона шукала чогось вищого, натхненого, що пасувало б до нових почуттів, які народились і квітли в її душі.

Зінька могла тепер полюбити лише раз і назавжди, але тільки того, хто міг би відповідати їй хоч не таким дужим, але не менш щирим почуттям.

І ось на хутір прийшов тракторист Гасан.

Непомітно для обох, Зінька і Гасан зблизилися. Спокійний і витриманий хлопець, справний у роботі і веселий у компанії, Гасан став не в жарт цікавитись нею. Можливо, тому спричинилась відсутність поблизу інших дівчат, може Гасана приваблювало виключне становище Зіньки та її незалежна вдача, а тільки весною вони зовсім близько подружились і скоро перед жнивнами зажили як чоловік із жінкою.

Зінька розцвіла, наче роздобрішала від щастя, робота горіла у неї в руках. Вона навіть покрасивішала, стала знову чепуритись і кинула свої хлопчачі вихватки. Зінька мріяла про сімейну квартиру на осінь і потай од усіх готувала у своїй заповітній скриньці якісь чудернацькі лялькові сорочечки.

І ось зненацька однієї ночі Гасан, її довгожданий любий Гасан, не прийшов в умовлене місце до неї.

Вона ще з вечора вимостила під копою затишне гніздечко і в чеканні на милого, мріяла. Не зчулась, як і задрімала. Прокинувшись від холодної передранкової вільгості. Помацала круг себе і з жахом зрозуміла — Гасан не прийшов, Гасан зрадив її. Плакала і лежала ниць самотня, на дбайливо простеленому дівочому рядні. Вона ладна була віддати усе на світі, щоб тільки це був сон, щоб тільки ось тут біля неї був такий звичний, її рідний і любий Гасан.

Але Гасан так і не прийшов.

Наступного дня Зінька почула від Партики: — Твій татарчук, Зінько, намацав жирніший шматок. У студентки ночував сьогодні...

Відновляючи в пам'яті подробиці минулого дня, Зінька пригадала, як біля її Гасана метушилась весь час зі своїм квадрантом Глазунова.

Коли по обіді Гасан спробував підійти до Зіньки, вона зне-

важливо глянула на нього, гидко вилаялась, не схотіла вислухати його пояснень.

Гасан незрозуміло знизав плечима, нашвидку пообідав, загукав на своїх напарників, мовчки вирихтував комбайн і пішов у загонку.

Увечері самотня Зінька знову плакала в копах. Гасан і цієї ночі не прийшов.

Другого дня Зіньку Косташ бачили напідпитку в компанії сезонників. Вона надривно реготалася, зневажливо узивала Гасана татарським чебуреком і радила хлопцям пристати в буксир до Глазунової.

Та коли один з сезонників ніби ненароком спробував забратись у розпір Зіньчиного комбінезона, вона рвучко відіхнула його руку, випросталась і злісно відрубала:

— Без рук! Іди мацай студенток...

Партика жадібно зотягнувся цигаркою, обережно тримаючи нігтями бичка.

— Як же ти не вберігся, занудо?.. — злісно уставився він на Бурдюга.

— Тихоне, голубчику, та хіба ж я винний. Нагорнув я ото лантух пшениці, та й несу. Несу, оглядаюсь. Наче все гаразд. Приніс до сховища, акурат за північ. Поклав, притрусив соломою, обдивився навкруги та й пішов додому.

Іду собі, так весело мені на серці, все, мовляв, гаразд обійшлося, коли щось наче підмовляє: оглянись та й оглянись.

Обернувся — аж мороз поза шкурою пішов. Дивлюсь — щось біле назирцем за мною чимчикує. Я перше здумав — мара, а потім метикую — хтось слідить! Я навтеки; оглядаюсь — воно і собі підтюпцем, я дужче — воно не відстає. А в мене задуха — сам знаєш. Пробіг з гони — нездужаю, ноги підгинаються. Аж бачу, на моє щастя, клітка віндровею кошена. Я поміж копичок — сюди, туди, почав плутати. Бачу, воно загубило мене з очей. А серце як не вискочить — мішок пер такий світ, а ще з переляку довелось із верству пробігти. Упав під копичею, урився в пашню та й лежу, причаїв дух.

Аж ось за хвилини кілька суне й воно, нишпорить. Кроків двадцять минуло. Не второпало, де я дівсь...

— Отакий мені герой — дівчонки злякався!

— Еге, добра дівчонка — комсомол! А звідки я знав, що вона сама?

Партика злісно шпурнув недопалка на долівку.

— Роззява, боягуз! — зашипів над ухом Бурдюга його хриплий голос. — Підпустив би ближче, лантух на голову — ось і позбувся клопоту.

— Боязно, Тихоне: за такі штуки шльопають...

— А ти сподіваєшся, тебе помилують, як донесе ота шельма хвістка? Убрати будьщо цього шпига. Суне носа не в своє діло.

Вона і до обміру докопалась. Де ж пак, учора прискіпалась — «бункери неправильно розмічені, неправильно обмір показуєте...» Учепилась до того дурбала Задираки, упросилась з ним на станцію під'їхати. Він розпустив губу, а вона вагареві черк-черк під вухо. Той раз-раз, перевірів накладні, а тоді й каже: гайда, я з вами під'їду, де скидати скажу. Задирака сюди, Задирака туди — ніяк не відчепиться. А в нього, як завжди, в козубі каменюка пудів зо три, та у кабінці двійник для ваги. Щастя, що на рампі свої хлопці попалися. Змикитили в чому справа, — тільки комсомол одвихнулись, а вони оте каміння потихеньку вигорнули в зерно. А двійник так і зважили в тару. Ну, записали півцентнера нестачі, а то був би зашивсь. Та це все дурне. А що до бункера докопуються, ото справжнє лихо. Тут щось треба зробити, поки вона не розляпала... Переставити rischi? Так замітно буде...

Партика почав хвилюватися не на жарт.

Справа в тому, що Партикова компанія дуже хитро комбінувала на неправильній розмітці бункерів. Бункер комбайна «Сталінець» уміщує дві з чвертю тонни зерна. Бригаду обслуговували півторатонки. Отож машина не мала ніякої змоги цілком за один раз випорожнити бункер. Риска «півтонни» була поставлена з применшенням, риска «півтори» — з перебільшенням. Якщо машина брала з виповненого бункера до мітки «півтонни», або ж як вона брала по відмітці «півтори», однаково везла на борт тридцять, тридцять п'ять зайвих кілограмів зерна. За день компанія мала центнерів п'ять — десять незаприбуткованого зерна і, звичайно, розкрадала його.

Вправляючись в обмірі обсягів, Ксеня випадково натрапила на цю помилку в комбайні Бурдюга. Стала сперечатися про те з Партикою, та він і слухати не хотів: — Розмічали бункери люди розумніші від тебе, не мороч голову!..

Глазунова збилася із лічби, тут на неї загукали і вона мусила бігти заміряти інші комбайни. Та Ксеня пообіцяла на свободі обов'язково довести свою правоту.

— Докопається, сволота, — процідив крізь зуби Партика. — Тоді нам з тобою, Бурдюг, невикрутка. — Тут він спинився проти Бурдюга, пронизуючи його поглядом.

— Треба убрати з хутора цю прониру. Якої думки ти про Зіньку Косташ?..

XXVIII

Чергову стінгазету Ксеня вирішила присвятити боротьбі з втратами.

Вона писала про наслідок своїх спостережень в бригаді Партики, плямувала уперте небажання бригадира боротися з розсином зерна і ставила під сумнів розмітку бункерів. Ксеня видала у передовій статті, щоби Лопушенко і Попелюх втрутили в ту справу і поспитали в Партики, що він собі думає?

Стінгазета вже була зовсім готова, коли Ксеня згадала про випадок з шофером Задиракою. Чи варто шельмувати людину за тридцять кіло нестачі? А коли це звичайний недогляд?..

Глазунова вирішила ще раз перевірити на елеваторі накладні Задиракової машини, а до того ще раз прослідкувати за ним.

Дівчина весь день пильнувала, як розвантажують машини, але і на цей раз не пощастило їй виявити більш-менш значущі факти.

«... Значить, вони хитріші, ніж я собі уявляла».

Ксеня вирішила на цей раз відкласти допису про Задираку, а тим часом придивлялась до техніки приймання зерна. Вона ще не могла збагнути в усіх тонкощах малозрозумілу для неї процедуру, але їй здалося, що спритні злодії могли б дуже легко використати розхлябаність і нехлюйство, яке захлюстувало елеватор. Не менше була вражена Глазунова панібратськими взаєминами поміж водіями машин і вагарями. Майже в кожного з них було кілька приятелів-шоферів, яким проставлялась вага точно за накладною, хоч у них завжди чомусь недохвatalo кілограмів десять — двадцять, а іноді й більше зерна.

Там таки, у ваговій, Ксеня зовсім несподівано зазнайомилась з Леночкою Ковальською. Леночка заступала на чергування в лабораторії. По дорозі зайшла на вагову розпитати, як іде приймання.

Вагареві порядком надокучили нескінченні розпитування Ксені, можливо присутність дівчини де в чому заважала йому. Він надзвичайно зрадів, побачивши Леночку:

— Ось вам товаришка Ковальська розкаже усе до ладу, — не гаючись, відрекомендував він Глазуновій Леночку, щойно та з'явилась на дверях.

Ксеня стріпнулася, почувши ім'я своєї «жертви».

— Так ви і є ота сама Леночка, — розгубилась вона, несливо простягаючи руку.

— Невже я встигла зажити собі в цих краях такої широкої популярності? — грайливо запитала Ковальська, жадібно пронизаючи оком ставну постать своєї гаданої суперниці.

— Це була прикра помилка, — заспішила Ксеня, йдучи поруч з Ковальською. — Було нетактовно з мого боку виставляти вас посміх людину, про яку я не мала жодної уяви...

Спокій, з яким Леночка сприйняла знайомство з тою, що так образила її, краяв душу Ксені. Вона годна була піти на все, щоб хоч трохи залагодити свою провину перед скривдженою дівчиною.

— Пусте! Адже до мене воно не пристало! — заспокоювала її Леночка. — Даремно тільки повірили ви, ніби отой Попелюх зугарний досягати таких успіхів, як роздзвонили по селу. А зрештою, не стану втручатись до ваших сердечних справ! — посмінулася Ковальська.

Ксеня найменше сподівалася такого повороту справи.

— Облиште! У нас з Попелюхом суто ділові взаємини! Та ми гриземся з ним, як вовки! — завзято виправдувалась Ксеня. — Невже, гадаєте, в мене бракує можливості вибрати собі трохи цікавішу пару? — вже погордливо кинула Ксеня, зрозумівши натяк Ковальської.

«... Дурне, зелене», — зробила підсумок своїй розвідці Леночка. І зрозумівши, що вона перебільшила небезпеку, вже зовсім миролюбно сказала Ксені:

— А киньмо, справді, цю тему. Хіба в нас не знайдеться поговорити про щось більш цікаве?..

Як гостинна господарка, вона повела Ксеню по елеватору, надзвичайно дотепно і докладно пояснюючи їй порядок приймання зерна, призначення окремих агрегатів.

— Буду надзвичайно рада, коли вас хоч трохи зацікавить усе це.

Глазунова запротестувала і почала доводити Ковальській, як заздрить їй, що вона так вільно почуває себе в цій величезній і складній машині.

— Ат, знайшли кому заздрити! Коли б мені та ваші можливості, не сиділа б я в цій баюрі...

Леночка штовхнула вузьенькі двері, і вони вдвох з Ксенею несподівано опинились на невеличкому балкончику. Нешироким паском він обчеркнув вишку елеватора. Той балкончик ледь відчутно двигтів під ногами від ритмічного ходу складних установок величезної залізобетонної споруди.

Ксеня зіперлася на поруччя і обережно глянула вниз.

Там, десь метрів тридцять під ними, снувалися колії. Тоненько свистів маневровий паровоз, розштовхуючи по рейках вантажні вагони. На рампі біля пакгауза дівчата перелопачували гігантський бурт пшениці.

Лиця і руки дівчат зливалися смагою з пшеницею, тільки хусточки, наче білі метелики, метушливо пурхали над цегляно-червоною горою зерна.

Величезне подвір'я елеватора гуло, сповнене крику різноплемінних автомобілів, вигуків возіїв та іржання коней.

— Ніколи не бачила я такої сили хліба! — промовила Ксеня. А там, аж до самого обрію, куди тільки сягало око, бачила вона, як по шляхах і дорогах до елеватора мчали, здіймаючи куряву, авто, сунули нескінченні валки підвід.

Хліб нового врожаю, хліб з соціалістичних ланів нестримним потоком ринув до елеватора. Зважений на вагах-автоматах, хліб «порціями» по дві-три тонни зникав у отворі приймального транспортера. Прудкобіжні кобки миттю виносили ще пахле степом зерно на верхні шерета. Золотим дощем падала добірна пшениця в бункери сушільних силосів. Очищена і просушена, вона сповнювала вагони. Один по одному вишикувались ті у нескінченні валки, а невеличкі степові станції день і ніч гриміли довгими ешелонами зерна.

На подвір'ї поміж валок і вантажних автомобілів Ксеня пізнала знайомого салатного кольору «ГАЗ». Вона замахала рукою згори, сподіваючись, що Мишко побачить її. Леночка допомагала їй хусточкою.

— Йому не в думці, що ми тут, — утішала Ксеню Ковальська, коли «ГАЗ» заховався за пакгаузом.

— А цей Мишко цікавий хлопець. Я чула, що він по вуха втріскався у вас. Не червонійте, моя дитино, — повчальним тоном звернулася Леночка до Ксені. — Любов — це пошесть, на неї хворіють усі. Але чим пізніше, тим хвороба протікає складніш. Це, мабуть, добре засвоїв отой неоте́са Максим...

Ксеня спробувала була не погодитись з тими Леноччиними оцінками, та Ковальська тільки посміялася з її наївних заперечувань.

— Дитино моя, скажіть мені, у якому пансіоні ви навчалися? З яких романів склали ви уяву про мужчин?

Ксеня незрозуміло глянула на Ковальську.

Та спритно заволоділа розмовою і, перейшовши на «ти», прискіпалась до Ксені:

— Так, так, негайно скажи мені, хто тобі забив безперечно здоровий життєвий розум отим романтичним маренням?

— Ах, Леночка, ви читали колинебудь Стендаля? Він такий прекрасний у почуттях своїх героїв. Фабріцію Дель Донго, Кле́лія Конті. Скільки краси, скільки благородства в цих кришталевих душах! Тільки за тих часів щирість почуттів призвела їх обох до катастрофи. Щирість в умовах буржуазного світу — річ зайва і непотрібна. Це надзвичайно переконливо показав Анрі Бейль.

— Дурнику ти мій наївний, чи не хочеш ти сказати, що настав час щирих відносин поміж людьми?.. Щирих відносин з чоловіками?.. О, яка дитяча недосвідченість!.. Та ти тільки спробуй признатись у своїх почуттях тому ж Максимові. Чоловіки — вони усі такі, поки їм не трапиться можливість обізнатися поближче з деякими подробицями твого туалету...

Побачивши, що вона досягла своєї мети — посіяла у Ксеніно́му мозку підозру — Леночка почала розповідати Ксені про свої нічні прогулянки з Максимом.

Вона так дотепно комбінувала деякі дійсні і почасти відомі Ксені факти з вигадкою, що все те справило на довірливу дівчину вражіння цілковитої правди.

— Цікаво, а що він говорить... про мене? — не витримала Ксеня і зашарілась.

— Про тебе? Уяви собі, Попелюх вважає, ти ще не виросла із піонерського віку, — посміхнулася Ковальська, радіючи з своєї перемоги.

Ксеня не знала, що їй відповісти, розгублено мовчала.

«Та зрештою, що мені той Максим?» — міркувала вона.

Подумаєш, яке щастя! — недбало кинула Леночці. — Нехай краше дивиться за господарством, аніж за нашими спідницями...

М'яко устеляла вечірня тиша ще гарячу від денної спеки землю. Прискорюючи крок, Ксеня пригадала дивну записку від Гасана, яку вона знайшла у себе під подушкою. В тій записці Гасан просив її прийти ввечері на старий хутір, де вона почує дещо цікаве.

Підбігцем простувала Ксеня до хутора, що маячив віддалік.

По скошеній ниві буйно сходив мишій та різні бур'яни, поміж ними гадючилася, тьмяно виблискуючи у присмеркові, вузенька, напівзабута стежка.

Чудно якось складалося усе для Ксені в радгоспі.

Спочатку вона трохи каялась, що її понесло у цей закуток. Але потім робота і почуття, що вона стоїть справді на комсомольській вахті на збиральній, захопили дівчину. От тільки листа щось давно з дому немає; що то вони там поробляють?..

«Та що ж, татусь на заводі, як і завжди, днює й ночує, а мати по своїй звичці гризе. І нема кому за його, бідолаху, заступитися», — усміхнулася сама собі Ксеня.

Старша сестра Ксені вмерла від висипного тифу в двадцятимому році, брат загинув у бою з білополяками під Житомиром. Лишилася вона єдиною втіхою в родині. Отож, не було, здається, такого в житті, що б не зробив старий Глазунов для своєї Ксені. Та вона не була вередлива дитина, добре вчилася, допомагала матері по господарству, робила старому різні складні підрахунки, навчила його кресленню. Ксеня надзвичайно пишалася з свого батька і завжди захищала його від нападів матері. Та чіплялася усе до старого — все віддає, мовляв, заводіві, а за сім'ю забуває.

«— Дочка на порі, а ти ще нічого не пристався. Як у люди виведеш?» — усе вичитувала вона.

Старий тільки посміхався: «Вона ще й гадки не має про тих лобурів, а ти за неї розписуєшся. А коли вже знайдеться отой майбутній зять, нехай сам усе чисто і приготує. Я дочку вигодував, вивчив, а як хто хоче мати собі дружину — нехай зодягає. От який закон тепер пішов!..»

«— Татусю, я не збираюсь заміж. На кого ж я вас покину», — сміялася тоді Ксеня, щоб припинити спірку. Та й справді, вона була зовсім далека тієї думки, всі свої прагнення вкладаючи в науку, в своє мистецтво.

Мати страшенно сердилася: «Що батько, що донька — розум один завжди. Прийде час, згадаєте мої слова, так буде пізно».

Коли ж Ксеня заявила, що поїде на жнива, мати просто хотіла її з дому вигнати: «Що вона на селі отому не бачила? Хіба то жіночого розуму діло, за колгоспи та хлібозаготівлі битися? Досить того, що я з старим ніколи просвітної години не бачила»...

Але батько заступився і Ксеня виїхала в радгосп.

«З якої речі збрело отому Гасанові призначити побачення їй у такому незвичайному місці? Може розігрують хлопці? — заклопотано зморщувала чоло Ксеня. — Однак, записка серйозного змісту. Мабуть, знає щось про крадіжки, та боїться, щоб не підслухали, не піддивилися».

Ось зрештою і Ведмедикова клуня.

Вона стояла за півкілометра убік від табору. Тут колись був куркульський хутірець. Його ліквідували. Хату і всі новіші будівлі розібрали і перенесли на відділок, а стара клуня стовбичила, дожидаючи своєї черги.

Іноді біля неї збиралися дівчата у вільний час погуляти, а то влаштовували собі в ній прання та купання. Був там у дворі колодязь неглибокий з м'якою водою, та й від хлопців було як сховатись.

Отож Ксеня добре знала розташування тієї місцевості.

Чорною громадою стояла проти зоряного неба клуня. Дах обідрали вітри, будівля мовчазно світила ребрами, припала на правий ріг, ніби стара баба на патерицю. Остеронь стиха шелестів листям забутий садок.

Ксені трохи моторошно стало самій у цих руїнах куркулячого гнізда. Вона вже каялася, що пішла. Вирішила швиденько обійти, роздивитись, як нікого немає — мерщій додому і більше не повторювати такої дурниці.

Обігнула ріг, намагаючись триматися трохи остеронь клуні. Нікого. Стала заходити з двору — під стіною біля брами щось, навпочіпки сидівши, тягло цигарку.

— Це ти, Гасане? — Тінь підвелася і мовчки поманила до себе, кинувши недопалок на землю.

— Ну, що — кажи швидше, — приглядалась Ксеня, пізнавши Гасанового картатого кашкета. В той же час, наближаючись, звернула увагу — хлопець був чи то у довгому пальто, вона ніколи того не бачила, чи в спідниці.

— Ну, що ж мовчиш? — вже трохи злякалась Ксеня.

— Получай, суко! — раптом верескнув спід кашкета жіночий голос. Та, що удавала з себе Гасана, зірвала із голови Ксені хустку, вдарила врозмашку по очах і щосили пхнула її у чорну діру брами.

Перш ніж Ксеня встигла бутьщо збагнути, вона загубила рівновагу і впала навznak.

Кинулася підвестися на ноги, але її вже тримали за плечі цупкі, зовсім не дівочі руки. В ту ж мить на голову Ксені накинули якесь дрантя.

Той доторк був такий огидний — вона міцно стиснула зуби. Саме вчасно, бо хтось намагався засунути шматок того дрантя до рота.

Жах охопив усе Ксенчине тіло — невже зараз смерть? Вона зібгалася, збираючи усі свої сили, забилася, як поранена, кидаючи руками і ногами на всі боки.

Але хулігани ще дужче напосіли на дівчину.

— Хлопці, ану зав'яжемо їй над головою лахміття, — хрипів один з них. Ксені здалось, що то був Бурдюгів голос.

Непосильна боротьба забрала в дівчини решту сил. Їй грубо заломили руки за голову, міцно скрутили мотузком.

Вже зовсім без сил і думок, ледь притомна, лежала Ксеня на брудній долівці з зав'язаним поверх голови платтям.

— Оце тобі, шльондро, щоб знала і колоски, і газету... і бракераж...

Хулігани зареготались і затупотіли з клуні.

XXIX

У вирішальну хвилину щастя обернулося до Максима спиною.

На свій запит, чи вивозити у хлібоздачу «кубанку», він дістав з центральної від Хименка відповідь: «... за те, що зволікаєте виконувати наказ дирекції, накладаю на вас адміністративне стягнення. В разі повторення, справу передамо прокуророві...»

Максим уперся: — Стягнення накладайте, але сипати насіння у харчовий хліб хто дозволив?..

Попелюх наказав зарядити свою «Коломбину», і виїхав на центральну. В політвідділі Бистриха не було. Начальник затримавсь чомусь в області, заступник був на якомусь відділку.

Максим довго вагався — зайти до директора, чи ні? Вирішив зайти.

Хименко довгенько проманіжив Максима у коридорі, перш ніж прийняти.

Максим використав час, щоб промацати ґрунт. Справа була безнадійна: на нього в конторі дивились з неприхованим здивуванням, як на покійника, що воскрес. Коли Попелюх спробував заговорити про «кубанку» з старшим агрономом радгоспу, той засовався на стільці, одразу пригадав, що йому кудись треба їхати, заспішив і просив зайти завтра. Потім він таки наваживсь і шепнув Максимові: «облиште ви її, товаришу, хіба у вас голова на гвинтах?.. Документів на ту пшеницю справді нема, ви наражаєтесь на страшенну небезпеку...»

Управителі двох відділків, з якими зустрівся Попелюх біля дверей директорського кабінету, багатозначно Perezирнулись поміж собою і так само заспішили, уникаючи будьяких розмов з ним.

Хименко сидів за своїм столом і сердито кидав у телефонну трубку розлючені накази. Спідлоба глянув на Максима і не відповів на привітання.

— Догрались, — буркнув зловісно він Попелюхові і почав перекидати папери.

Максим здивовано глянув на директора:

— Мій відділок виконав цілком місячний план, зараз ми на- тиснули на вивозку, обмолот. Я ручуся дотерміново виконати річний план хлібоздавання, але нас притримує молотьба. Адже ми закінчили комбайнувати з кореня, на копичках машини не дають потрібного темпу.

— У вас у магазині лежить шість тисяч готової пшениці...

— Товаришу Хименко, я розумію, що радгосп повинен зда- ти весь хліб, але пшениця, про яку згадуєте — насінна. Таж ме- ні сіяти три тисячі га озимини. До того ж це «кубанка»...

— Покиньте до біса оті бабські теревені! — підскачив Хи- менко і вдарив кулаком по столі. — Ніяких «кубанок»! Це ви- гадки різних дурнів. Наша розмова закінчена. Я пропоную вам, товаришу, не никати отут по центральній, а їхати негайно на відділок і вивозити хліб. Попереджаю: коли у встановлений тер- мін у вас не буде на руках квитанції про здачу цієї пшениці, а в конторі не буде рапорта, я накажу заарештувати вас і судити. Точка, все...

Хименко одвернувся і, знявши трубку, почав викликати якийсь відділок.

Максим грюкнув дверима і вийшов не попрощавшись.

— Бюрократ, рятує шкуру, а за державне добро душа не болить. От тобі й «рішуче поліпшення відносин» — згадав Ма- ксим заспокійливий лист Кравчука. Він одержав його днів скільки перед тим з області.

Бже дорогою Максим придумав вихід: все було надзвичайно просто. Адже Хименкові до зарізу потрібен рапорт, квитанція. Значить, коли Максимові пощастить її дістати, все буде гаразд, а там приїде начальник і все з'ясується.

Максим повернув на Жолоб'янський елеватор, не гаючись ви- рішив реалізувати свою ідею. Ковальська уже здала змінку. По- вагавшись, Попелюх поїхав просто до неї на квартиру.

Леночка була надзвичайно здивована, почувши такої пізньої пори знайомий голос у себе під вікном.

Загорнувшись у халат, вона вийшла на ганок.

— Пробачте, я у нагальній справі, — заклопотано буркнув По- пелюх замість привітання і, не питаючи її дозволу, покvapно увійшов до кімнати.

Леночка була трохи ображена, дізнавшись про справжню при- чину Максимового приїзду. Вона вже ладна була сказати йому, щоб він ішов собі геть, але їй здалось, що це буде слушний випадок довести Попелюховий свою перевагу над Ксенею.

— Я слухаю вас, — позіхаючи, сказала вона, — хоча ви безпе- речно не варті моєї уваги.

Максим незрозуміло підвів стомлені очі на дівчину.

— Звичайно, ви знайшли собі далеко привабливіше знайом- ство. Ну, що ж, нам, провінціалкам, не збігти з столичними кра- сунями та ще з такою блискучою і принадною спеціальністю. Вітаю з перемогою!

Леночка, докоряючи отак Попелюха за довгу відсутність, вод- ночас хотіла остаточно дізнатись про справжні його взаємини з Глазуновою.

Здивований Максим почав доводити Ковальській, що вона глибоко помиляється. Єдина причина тому, що він перебрався на хутір і перестав заходити до неї — це напружений стан на від- ділку, надто скрутне становище його, Максима, особисто. Про свої почуття він охоче поговорить, але тільки не зараз. Він при- йшов у такій серйозній справі, що воліє говорити з нею швидше офіційно. Він просить її поради і допомогти, але в жодній мірі не хоче використовувати їхню дружбу.

— Кажіть, я слухаю вас, — трохи пом'якшала Леночка. — Так або інакше, я визнаю, що помилилась, та ще й як при першій зустрічі. Ви зовсім не такий наївний хлопчик, як видавались мені там, на вокзалі.

Попелюх, плутаючись, розповів Ковальській, чого прийшов.

— Ви втягаєте мене у небезпечну гру, Максиме Пилиповичу. Адже я маленька людина, це може мені коштувати надто до- рого.

Максим заспокоїв її — він уже радивсь з інспектором, той заявив, що в них зараз справді бракує приміщень переховувати сортове насіння. Якщо лабораторія дасть потрібне атестування, вони можуть тимчасово залишити на відділковій «кубанку».

— Але, Максиме Пилиповичу, для того ви повинні подати мені апробаційний акт на ваші посіви, документи на сортовість. Без цього я мушу йти на підробку.

— Слухайте, Леночка, присягаюся усім найдорожчим, що є на світі, я не обдурюю вас. Цій пшениці немає ціни, гляньте но, — Максим висипав з пляшки трохи зерна, що возив показати Хи- менкові. — Вона спеціально випробувана на стійкість проти саж- ки й стеблової іржі. Кожна ця зернина як золото. Оті шість ти- сяч пудів — то ціле багатство. Ми з вами того не варті...

— Надто задешево цінуєте мене, — засміялась Леночка, зро- зумівши, в чому річ. Вона раділа з такого виключного випадку довести Максимові свою прихильність і поставити його в залеж- ність від себе.

— Розумієте, це все я роблю на часину. П'ять-шість день, поки приїде начальник. Або дам телеграму в трест. За п'яти- денку вивезу на елеватор усе, що з мене належить. Але завтра закінчується строк, наданий Хименком. Коли в мене не буде квитанції — я пропав. Виручайте — совість наша буде чиста. Ми рятуємо державне добро, і формальна ознака — бракує докумен- тів, не може бути за причину занапасти його. Може ті доку- менти навмисне знищили шкідники...

— Не плутайте мене у політику, Максиме! Я знати нічого не знаю. Я роблю це виключно для вас. Товариська дружба і осо- биста приязнь — от все, що керуватиме мною у даному випадку. Ви даєте слово протягом п'яти днів врегулювати питання.

Максим повеселішав.

— Нехай буде так,— погодився він.

Леночка продовжувала: — Специфікацію я складаю так, ніби усі потрібні документи подані повнотою. Згода?

За годину в кишені Максима вже лежали квитанції про здачу шести тисяч пудів пшениці на Жолоб'янський елеватор. Цю суму навмисне розбили вони на три частини, щоб не так кидалось в очі. Водночас Попелюх видав розписку, ніби він прийняв від елеватора на схови у магазин радгоспу таку ж саму кількість пшениці і зобов'язаний доставити її на станцію на першу вигогу.

Все таки Максима страшенно мучила та операція: як зустрінуть її товариші? Чи повірять вони, які почуття і міркування керували ним? Чи не страшний злочин зробить він перед начальником, перед державою, подаючи такий рапорт?..

— Таж справа тільки у якихось днях. Там усе з'ясується, а тим часом я поповню все рядовою пшеницею.— Так заспокоївши себе, Максим повернувся знайомою стежкою на хутір. «Коломбину», в якій почало вихляти заднє колесо, він покинув у машинно-тракторній майстерні з тим, щоб до обіду наступного дня її злагодили.

Навпрошки ярком, через Ведмедикове дворище на відділковий хутір не було й двох кілометрів. Після денної колотнечі просвіжитися не завадить.

Тихо. Спить степ. Тільки десь на Ляховій Долині ледве чути гуркоче трактор, інколи нічна птиця шурхне крилом.

Як переходив через дворище, Попелюх звернув увагу на клуню — «треба її звалити к бісу, зарівняти оте гадюче кубло. Тільки бур'яни розплоджуватиме»...

Наче хтось застогнав... Максим хоч і не з полохливих, настороживсь: — що воно за лиха година? Тьху, то, мабуть, пугач,— осміхнувся він.

Пішов був далі — знову стогне.— Що за ледащо? — Прислухався: тепер вже добре чути — стогне людина і ось тут близьенько.

Так і є, у клуні...

На всякий випадок витягнув браунінг.

Настороженим кроком, намагаючись найменше здіяти шуму, обережно підійшов до брами. Стогін повторився зовсім ясно у правому кутку...

— Хто такий?

Мовчанка.

— Хто такий? Стрілятиму! — клацнув застережувачем.

У відповідь знову чи то стогін, чи то придавлене ридання...

— Що за мара,— аж у піт кинуло Максима.

Придивившись, побачив, щось біле довгасте лежить під стіною.

— Не інакше, вбили когось гади.

Поквапно поклав пістолета до кишені. Рука не слухалась, як витирав сірника.

Зрештою блиснув вогник.

Максим з жахом відступив — дотлі лежало безголове тіло жінки чи дівчини. Протяг несподівано загасив сірника. Стогін почувся знову і чути було — тіло ворухнеться. Максим вихопив з коробки цілий жмут сірників і нервово тернув ними. На збитій долівці лежало молоде дівоче тіло, одежа була зав'язана гузирем над головою. Максим кинувся до невідомої. Поклав ближче до брами. З усієї сили рвав гузир.

Зрештою зрозумів — швидше роздерти одежу і дати повітря. Витягнув ганчірку, що затуляла рота, підніс на коліна голову і обережно одгорнув пасмо волосся, що закривало обличчя. У нічному присмеркові він без великих труднощів упізнав Ксеню Глазунову.

— Бідна, кізенька ти наша комсомольська,— шепотів Максим, не розуміючи, що з ним, вдивляючись на спотворене болем і жахом лице.

Не почувавши ваги своєї ноші, метнувся Максим, плутаючи ногами, до хутора.

«Швидше, швидше... Якби краплю води, привести її до притомності... — Стискав до болю зуби, ненависть закипала у серці.— Бідне дівча»...

От уже городи. Кинувся через окіп, але зрадили ноги. Ще раз. Ні, упав безсило на схил.

«Куди з нею? Кликати людей, може хтось зарадить?..»

Ксеня поворухнулася, вона змерзла і, не усвідомлюючи нічого, тулилася, як дитина, до Максима, ніби шукаючи в нього захисту.

— Ксеню, любя,— Попелюх силкувався пригадати увесь свій запас ласкавих слів. Але в нього було їх так мало, життя не дарувало зроду його ласкою.— Не бійся, Ксеню, це я, Максим...— і гладив тихенько шерхлою рукою її обличчя.

— Захочай від них, захочай мене, вони хочуть задушити,— шепотіла у напівзабутті дівчина.

В Максима блискавкою промайнув план. Він, зібравши усі сили, видерся на окіп, навскоси біліла хатинка, де Попелюх почував тоді, як було забариться допізна на відділкові.

Коли Максим зопалу линує цілий кухоль води на Ксеню, вона скрикнула, але прийшовши до пам'яті, почала ридати так, що в хлопця серце рвалося на шматки.

Миттю засвітив лампу, запнув вікно. Максим уже встиг зрозуміти — треба за всяку ціну хоч тимчасово заховати таємницю тієї ганьби, бо інакше вона наложиться на себе руки.

В брудних шматках одежі лежала Ксеня на Максимовому

убоному ліжкові, як прекрасна, ледь розпукана квітка, розтоптана брудним черевиком.

Попелюх зняв свого плаща і прикрив Ксенчині ноги. Ламав голову, що ж далі? Дівчина марила. Вона вся тремтіла, немов у лихоманці.

По тому, як вона затулила обличчя руками і раптом затихла, Максим зрозумів, що вона тепер через оту ганьбу більше боїться своїх, ніж тих, що могли там вбити її.

Він підійшов і стиха погладив дівчину по голові.

— Ксеню, не бійся. Ніхто нічого не знає і не знатиме. Чуєш, не бійся, Кажу, що тобі, я все зроблю...

Він швиденько налив у миску води, умочив рушника, ласкаво одвів її руки і обережно обітер лице.

Поранення не було ніякого, тільки опухи від ударів.

Вона все боялася розплющувати очі, і сльози ясно котилися по щоках.

— Максимчику, мені соромно. Що ж вони зі мною зробили? Максимчику, вбий мене, я не можу повернутися така додому...

Попелюх зціпив зуби і сидів, тримаючи її голову на своїх колінах, аж поки не забулись обоє стомлені.

XXX

— Максиме, Максиме, доки спатимеш? Вже сонце у сніданок!..— Заботкін щосили гатив у двері Максимової халупи. Ніхто не озивався, хоча крізь завішане плащем вікно чути було дихання сплячої людини.

Мишко почав чимдуж торсати двері.

— Максиме, чи ти вчадів, чи може на похмілля?— накинувся на Попелюха Мишко, коли той, заспаний, вискочив у сні.

— Що таке? Чого репетуєш?..

— Нічого особливого, тільки невчасно ви, товаришу управитель, розіспались. Он буря заходить, а ви спите, віконечка позавішували, ось що!

Максим тільки покошляв у розпачі собі волосся:— Коли б ти знав одне діло, Мишко...

— Знову діло? Та коли ти вже їх вибудеш, Максиме?— наміривсь одчинити двері в хатину Мишко.

— Постривай, Мишко, туди не можна... Гайда пройдемося трохи...

Заботкін тільки здвигнув плечима.

— Там хто, баба?— таємничо запитав він.

— Еге ж,— стверджувально хитнув головою Максим.

— Вона? Так значить то все правда?..— оторопів Мишко, маючи на увазі Леночку і радгоспівські плітки про їхні взаємини з Максимом.

— Вона, Ксеня,— упалим голосом сказав Максим.

— Ксеня? Ночувала в тебе?— Мишко став як укопаний.

— Так, вона, але ...

— Звичайно, звичайно, це її право розпоряджатися своїми утіхами, не подумай, що я збираюся приревнувати, або заздрити. Навпаки зовсім. Поздоровляю з перемогою! Тільки як же вона ловко з себе наївну дитину корчила. Отак тебе за носа водила, дурнику ти, Заботкін ... Ну що ж, приемних снів!

— Мишко, ти таки дурень,— зчервонів Максим, тільки тепер здогадуючись, як зрозумів обставини Мишко ... «Чорт забори, справді попався, це ж воно усім так здаватиметься, ну хто тобі повірить, Максиме» ...— промайнула думка.

— Мишко, йдеться про честь, а може й життя дівчини.

Заботкін шаркнув ніжкою і приклав руку до серця.

— Не паясничай, Мишко, я до тебе як до комсомольця і до товариша. Трапилось лихо не зі мною, ні. Ти здогадався з ким. Я дав слово мовчати, ти мусиш обрятувати цю дівчину.

— Я обрятувати? Дякую, я не старець і крихтами з чужого столу не харчуюсь,— ображено відрубав Заботкін.

— Не прискай, Мишко. Здається, хтось поглумився над дівчиною ...

— Її згвалтовано?..

— Тихше, вона й так тількищо з розуму не звихнеться. Цілу ніч промучивсь. Оце допіру задрімала.

— Треба негайно у лікарню, може вони заразили її,— захвилювався Мишко.

— В тім то й біда, що вона і слухати не хоче, ти розумієш, вона стеряється, коли про це визнають.

Мишко пройшовсь кілька разів по сніях.

— Відправимо у місто, там ніхто не знатиме і лікарі кращі тутешніх.

— На це й вона погодиться, тільки хто повезе?

— Хто? Я повезу ...

— А жнива?

— Жнива жнивами, а дівчина по - твоєму нехай божеволіє?..

Максим замисливсь.

— Я швиденько змотаюсь своїм «ГАЗом», за одним заходом може запасних частин прикуплю, от, виходить, не даремно й машину гнатиму.

— Коли так, не гайся, Мишко, слово честі, я не обманюю тебе. Тільки щоб ніхто не взнав. Щоб і вона не здогадалась, що тобі щось відомо. Ти їдеш за частинами, ось мое розпорядження.— Максим черкнув записку в контору.— А Ксеня їде з тобою для червоного кутка придбати дещо. Зрозумів?..

Компанія організувалася зовсім несподівано. Максим, розпорядившись на стегу, поїхав у Жолоби за своєю «Коломбіною», водночас сподівався позичити в МТМ трохи солідолу. Тут його накрив раптовий дощ. Механік МТМ нагадав, що за Максимом могорич за ремонт півтонки, отож погано він робить, коли про

свої обіцянки забуває. Механіка підтримали робітники, що брали участь в ремонті «Коломбінки».

Максим запросив тоді їх у пивну випити по пляшці. Вони розташувались в окремій невеличкій кімнаті, маленьке віконечко її впиралося в стіну якоїсь повітки.

Сівши на чільному місці, механік задоволено обвів зором присутніх.

— Красота, майже всі в зборі. Тільки Лопушенка й не ви-стачає.

— На біса отого типа згадувати, — невдоволено кинув Максим. — Гукай, нехай подають.

— Недооцінюєте, молодий чоловіче, своїх друзів. Лопушенко рубаха парень і не дурень випити. І чого то ви ніяк не помиритесь?

Максим пропустив повз вуха ту репліку і мовчки перекинув кухоль пива. Язики потроху розв'язались, бесіда набирала вільного тону. По знаку механіка на столі з'явилася пара півлітровок. Хлопці нашвидку закушували таранею, малосольними огірками, а дехто просто цибулиною, вмочаючи її в сіль.

Після двох півстаканчиків Максим з незвички зовсім розкис. Однак мозок не губив ясності і був здатний більш-менш свідомо орієнтуватись в обставинах. Найбільш його лякало, що не дійде додому. Гляди, чого доброго, вивалиться в багні. Непомітно для компанії він пропускав свою чергу, або два рази пив ту ж саму чарку.

В цей час у кімнату вдерлись двоє вантажників. Почувши прізвище Лопушенка, один з них пригадав якусь давню кривду і вплутавсь в розмову, похитуючись на ногах:

— Лопух чортів цілу якономію у себе вдома розвів!.. а нашому брату шкодуєте заплатити як слід?..

Другий і собі тиснувся до столу і все вигукував: «Де отой злидень, що з студенткою під їхній заробіток підкопується?..»

Назрівав скандал. Максимові набридло усе те. Він устав і непомітно, поки механік з компанією заспокоювали вантажників, намірився вислизнути з кімнати.

Обережно відхилив двері. Просто нього боком до дверей сиділи Бугелко і Колосок, розмовляючи з якоюсь дівчиною чи жінкою. Максим швидко причинив двері. Як у такому вигляді показатися їм перед очі? Але цікавість підогривала випита горілка. До того, йому вчувалось, у бесіді згадували його ім'я.

Коли Леночка після роботи йшла додому, її наздогнав рахівник Бугелко. Пара стандартних містечкових компліментів, і цей бідолаха вже мусив перейти до пліток. Убога вдача не давала змоги Бугелкові довше двох хвилин бути одірваним від нікчемних, суто обивательських «інтересів». Це, звичайно, не заважало Віталію Костянтиновичу вважати себе «дуже інтелігентною» людиною.

Зазнайомившись з Леночкою, Бугелко сподівався заповнити серце тієї великопанської, як на його думку, красуні.

На його крайнє здивовання, Ковальська чомусь віддала перевагу Попелюхові.

Віталій Костянтинович не один раз філософічно міркував, як ото судьба не однакова до людей.

Приміром, той же Максим — голтіпака неосвічена, а начальник йому, Бугелкові, що все таки закінчив двокласну міністерську школу.

Віталій Костянтинович почав свою кар'єру табельником у радгоспі. Успішно просуваячись у своїй професії, швидко до-скочив посади рахівника.

З дня на день кар'єра Віталія Костянтиновича проектувалася все ясніше. Хименко пішов швидко вгору. Він став господарем у цілому радгоспі. Лопушенка намічено призначити управителем відділка. На думку Віталія Костянтиновича, то був свій хлопець, до того, як комірник, він часто густо потребував його послуг.

І ось приїздить якийсь там Попелюх, і всі їхні плани йдуть шкереберть!..

Отак розміршуючи, Бугелко, обережно обминаючи калюжі, понуро ступав за Леночкою.

Накрапав дощик. Обрідно падали великі краплини, шаруділи листом, збивали брижі на поверхні калюж, стукали по дощовику Ковальської, ніби підгнали додому. Справді, вона заспішила і раптом її калоша «контес» лишилася у багнюці. Вискочивши на стежку, Ковальська побачила, як новенький гумовий човник повільно заповнює грязюка. Вона загукала Бугелкові: — На бога, рятуйте калошу!..

Віталій Костянтинович виявив надзвичайний героїзм і, ризикуючи власними калошами, витяг отой човник «контес». Він справляв жалюгідне враження. В руках Віталія Костянтиновича був марудний кім'ях болота.

— Ну що ж я маю робити з нею, Віталію Костянтиновичу, — тільки й знайшла що промовити Леночка.

Той і собі розгублено подивився на свій трофей, безпомічно оглядаючи місце аварії.

— Еврика! Ви бачите? Ось наш порятунок, — Бугелко вказував на двері пивниці і швидко пояснив: маючи не абиякі зв'язки з державцем цього закладу, він миттю обладнає справу. Іншого виходу не було, і Ковальська, пригнічена вкрай цією подією, слідом за рахівником увійшла до пивниці.

Доки на кухні мили калошу та поставили її на лежанку підсохнути, Віталій Костянтинович організував досить пристойну закуску, — з власної кухні державця, — пояснив він урочистим шепотом, і з дозволу своєї дами замовив пару пива.

Леночка сиділа певний час, силуючи себе відповідати на нудну мову Бугелка, але раптом до кімнати бомбою влетів Ко-
лосок.

— Читайте, ось вони наші горе-керівники! — замість привітання випалив він, розмахуючи газетою.

Отут і почалося згадування прізвища Максимового.

— Ви гадаєте, що це надзвичайно дотепно, товаришу Колосок? — зневажливо запитала Ковальська, нашвидку перебігши дрібненько набрану замітку.

— У вас навіть вистачило нахабства знову згадувати про нічні подорожі з прекрасною незнайомкою. Мене дивує, невже цій газетці бракує іншого матеріалу, як оті ваші, збудовані на особистих рахунках кореспонденції, — відрубала вона, пильно, з ледь прихованим презирством вдивляючись в обличчя Колоска.

Той почервонів :

— Так, я не криюся. Допис мій, хоч підписаний змінним прізвищем. Одначе це зроблено так, що не важко здогадатись. Я навіть жалкую, що послухався свого приятеля і не підписав своїм, — урочисто декламував Колосок. — Але відкиньмо дрібниці. Не в тому суть. Підписуюся обома руками під вашим висновком, якщо в моєму дописі хоч один неправдивий факт. Почнемо по черзі. — Він готувався лічити на пальцях. — Збиральна зірвана — раз. Трактори стоять — два. Зерно крадуть ...

— Ну ти вже загинаєш трохи, — похапливо втрутився Бугелко.

— Стривай, стривай ... зерно крадуть — три. Що ж робить наш Попелюх зі своїми опричниками Заботкіним і Мулявком? Б'ють машини, переслідують чесних робітників — Бурдюга й Партику, влаштовують оргії з дівчатами ...

— Так, так, шановна товаришко Ковальська. Вам це невідомо, але в мене усе тут замічено, як хочете знати, — похляскав Колосок по записній книжці, що стирчала з бокової кишені френча.

— Так-так, влаштовують дикі оргії, і ота невдаха, освистана танцюристка Ксєня, мені достоту відомо, не один раз ночувала в Попелюха. З найпевніших джерел відомо, що вона сьогодні вдосвіта викрадалася з його хати ...

Закінчення буде

Михайло Стельмах

ДОМА

Я кінчив інститут і приїхав додому,
У подільське село, що спинилось над Бугом.
Я хотів у лісах загубити утому
І пропахнути сонцем, полями і лугом.

Я приїхав, як вечір виклепував коси,
Дід сивий з граблями зустрів онука.
— А! Прибув наш прохвесор. Просимо, просим!
Похудав ніби трохи?— Значить, наука.

Та ти не журись — молока є доволі,
Калачі будеш їсти, мед щільниковий...
Над плотом сп'ялись повнолітні тополі
І лунко дзвеніли із шляху підкови.

— Поїхали наші до Вовчої Кручі,
І я це зібрався на ніч косити.—
Сутінки пливли. Їхні води пахучі
Село напували, шуміли у вітах.

І я почуваю — свіжішають сили,
Чи може то кров косаря зашуміла?
— Забули, мій діду, як разом косили,
І п'ятки мої залишалися цілі?

Так вийдемо знову сьогодні на ниви
І звечора тишу в пшениці підкосим.
Нам зорі покажуть доспілі розливи
І тихо будуть накрапати на коси.

* * *

Чи ви хвилювалися в місячні ночі,
Що з Бугу витягують срібне відерце?
Далеко в тумані комбайни гуркочуть,
І шум наростає, як вибухи серця.

І чуеш : пшениця до корня тріпоче,
Росою стікають підрізані крила,—
Чи ви хвилювалися в місячні ночі,
Як кучері ниви на стерні лежали.

Із шляху пісні принесли молодиці,
І радістю дзвонить розгойдана тиша,
Над бором купається зріла зірниця,
А лан, прислухаючись, навіть не дише.

Він тихо світанкові браму відчинить,
І сонячний колос розсиплеться пилом,—
Скажи, дорога ти моя батьківщина,
Коли на дорогах твоїх забреніли

Пісні, що серця наливають любов'ю,
Як вересень соком суцвіття калини,
Пісні, що шумлять, мов травневі діброви,
І вірно на варті стоять батьківщини?

* * *

В зелених полумисках мед щільниковий,
Хлібини пахучі, накришене сало ...
У табір верталися свіжі, здорові,
Як сонце зза лісу проміння кресало.

Хрумтять на зубах молоді огірочки,
Що пахнуть городом, горіховим листом.
З старими дідами в вінках сидять дочки,
Сини молоді у сорочках барвистих.

І молоді й радісно всім коло бору
Пить свіжість настояну зіллями ночі.
А сонце сьогодні ще краще, як вчора,
Підноситься вгору і пісню туркоче.

с. Літки, 1939 р.

АБРЕКИ ІЗ ГУД

(З осетинського фольклору)

Осінь. Висхла трава. Ліс голий. Закінчено осінні праці. Сиві хмари безсилі піднести себе з глибини ущелини.

А гудські абреки: Рубайти Тотрадз, Такети Циблу, Сарати Сугарі та Цаболти Гайті спинилися в Гудській ущелині в старій печері, де витікає Арагва. Багато кружляло за ними царських хижаків. Але ніхто з них не знав місць зупинки абреків і рідко зустрічався з ними. Народ їх переховував: хто захоче від свого тіла руку відрізати? Всі знали, що ці четверо від своїх ходзарів¹ навіки відмовилися й жили для кращої долі народу, і кожен простягав над ними руку опікування.

Хто знає, як довго вони прожили в цій печері, та один прихильник знайшов їх і попередив:

— Від гнилого язика вуха влади дізнали, що ви — тут! Збираються переловити вас, — рятуйте свої голови!

Всі мовчали, навіть ніхто й не плюнув, позвішували свої вуха вниз. Один Циблу випростався і сказав:

— Як старшого, мене, товариство, послухайте! Коли грім гримить — він ще на смерть не забиває. Ходім в Урстуалте². Кожен новий день свій фарн³ має...

— Пробач, Циблу, що я твое слово забираю, — перебив Гайті. — Правдива твоя мова, та до якого часу нам вовками тинятися? То через край у нас є харчів, а то падаємо від голоду. Лег⁴ в один день народжується, у другий — помирає. Для чого й куди ще нам бігти? Затиснемо в руках свою зброю і коли до нас прийдуть — по-своєму зустрінемо!

— В бойову хвилину м'який ніж ні до чого! — забрав слово Тотрадз. Схопив свій аркебуз⁵, присів на підстилку й зачав його прочищати. Посеред печері то полум'ям червоніло, то загасало багаття. Над багаттям триніг, на тринозі казан з картоплею. В однім кутку з цілої кози здерта шкіра для мішка-дзекуле з підсмаженим кукурудзяним зерном і поруч череп'яний глек з маслом, а над ними задня половина барана.

¹ Ходзар — з каменю складена хата верховинця без вікон у стінах, а з вікном в стелі, через яке світить сонце і виходить дим багаття.

² Урстуалте — Біла Туалте. Грузини Південну Осетію називали Двалатами або Туалте, а найвища її частина біля льодовиків звалася Урстуалте.

³ Фарн — достаток, благословенство.

⁴ Лег — мужчина, чоловік.

⁵ Аркебуз — кремнева рушниця.

Довго радилися, а таки погодилися з Цибпу і, шереночувавши Тугорову¹ ніч, попрямували до Урстуалте через Кельський перевал.

Зима вела свою справу, сніг мокрим ганчір'ям закрив небо й гори. Ніяк вимкнутися і за поріг хати. Наближалися до гори чорного святого — саудзуара, і важкий туман заліг на перевалі. Навколо почорніло все. Ніхто нічого не бачив. Цибпу попереду всіх твердо крокував вожатим. Час від часу оглядався й підбадьорював товариство. Від його голосу їхні серця міцнішали: і вони скірили свої кроки. Крізь туман, крізь сніг пробивалися голодні й виснажені, і вже ледве переступали ногами.

Небагато залишалося їм до перевалу, коли звалився неприємним Гайті. Стали над ним товариші. Трясли, розтирали, та він все до пам'яті не приходив.

— Біжи, Тотрадзє, принеси від джерела під скелею води! — перекикнув вітер Цибпу.

Тотрадз приніс повну свою папаху води й почав вливати в рот Гайті. Холодна вода привела Гайті до пам'яті, товариші звели його на ноги й поклали в рот шматок келуа², і це підсилило його.

Добилися до стоянки пастухів і там зупинилися. В курені знайшли дрова для багаття й сіно для постелі. „Оце б розвели огонь, та нічим“ — замислився Цибпу. І мов одповідаючи на його думку, сказав Тотрадз:

— Може тут десь і вогонь сховано? — і почав нищпорити по кутках. І дійсно: знайшов у закапелкові кремін і трут.

— Гей вище голови, товариство, я знайшов чий багаття розпалити! — радісно закричав.

Розпалили багаття сухим сіном. Обсушилися навколо вогню, відпочили, повечеряли й полягали. Втома міцно скувала їх тіла сном.

Вночі мокрий сніг обернувся в бурю і за ніч зривав надвишші з низинами. Коли визирнув Цибпу удосвіт — курінь пастухів мов у рівній долині стояв. Зажурено головою захитав вожатий: — На шлях своєї загибелі ми вийшли!

На перевалі лежало стільки снігу, що жодні ноги тварини безсилі були його перейти, — не збитися з стежки. У великому гніві важко впав Цибпу на своє місце. Перегода попрокидалися всі й ще більше зажурилися: „Куди заховаємо тепер свої голови?“ Спокійно й розважно промовив Цибпу:

— Не бійтеся, товариство, немає на світі такої, щоб за життя не випало пережити чоловікові! Коли наш путь до Урстуалте закрилася — журитися не варт: треба щосвігадати.

— А що ми вигадаємо? — відповідали йому.

¹ Тугор — древній бог вовків.

² Келуа — кукурудзяне або пшеничне зерно, смажене вмаслі — військовий продукт осетинів.

— Що за відповідь?! Живий чоловік завжди для себе вихід знайде! Коли на те ваша згода, повертаємо до Дзімара! Там живуть родичі матері мого батька. Ходім до них і зробимося їхніми гостями.

Товариші не суперечили. Повернули назад і прийшли в Дзімар. Там Тогойти почесними гостями для себе їх порухували: віддали їм свою башту, поки на перевалі сніг розтане. Засіли в башті гудські абреки.

А як не дивуватися бойовій башті Тогойти. Її наймення в народі славне, як наймення Горі¹. Скрізь ходили чутки: міцніше башти Тогойти ще не було збудовано в горах. Вона була збудована з камінних брил, що нелюдською силою були складені. Міцною вславлена: жоден ворог на неї сили не знаходив. З одного рогу до другого лежали суцільні камені башти. Над дверима башти на камені було висічено:

„ТОЙ, ХТО СИДИТИМЕ В ЦІЙ БАШТІ Й ВИЙДЕ З НЕЇ, ВОРОГА ПЕРЕЛЯКАВШИСЯ, ТОЙ ДОСТОЙНИЙ ПИТИ ВОДУ З СОБАЧОГО ЧЕРЕПКА, А КОЛИ БАШТА ЗРУЙНУЄТЬСЯ ВІД ВОРОЖИХ РУК АБО ЗАВАЛИТЬСЯ, ТО ХАЙ ЇЇ БУДІВНИЧИЙ В КРАЇНІ МЕРТВИХ ВПАДЕ НИЖЧЕ СЬОМОГО РЯДУ“.

В цій башті прожили гудські абреки до великодня, коли пройшли чутки, що влада дізналася, де вони. Царська влада почала наполягати на Тогойти: „Видайте своїх гостей, а то увесь ваш рід знищимо!“

Коли Тогойти далі держатися не могли — оповістили своїх гостей:

— Недостойно своїх гостей виселяти, та що нам робити в наш тяжкий день?! Ми більше не в своїй силі. Поміркуйте і не губіть себе і нас!

Одповіли абреки:

— Немає нічого такого, що на землі вже не траплялося. Коли заради нас на вас впаде тягар — ми накладемо за вас своїми головами. Не одвернемо ні свого меча, ні свого щита. Ми самі скорше загинемо, ніж дозволимо покарати! Та знайте, коли завтра розійдеться чутка, що рід Тогойти не зумів зберегти своїх гостей і їхні гості десь загинули, то це для вас не послужить за славу: ваш хліб-сіль перед себе ніхто вже ніколи не поставить.

Ці слова пропекли глибіню Тогойти, і вони безсилі були піднести два слова: „Йдіть собі!“

А царська влада ще більше на них наполягати взялася. Тоді зібралися всі старики Тогойти, увійшли до башти і сказали своїм гостям:

— Гинемо ми і ви! Нам погрожують, що як за два дні

¹ Горі — древня фортеця, де народивсь Й. В. Сталін.

ви не вийдете і владі не здастесь, то каменя на камені в наших ходзарах не залишать... Просимо: знайдіть для своїх голів яку можливість і наших не губіть!

Замислилися тут абреки. Потім всі підвелися. Попрощалися з стариками й попростували до Урстуалте.

Знеслили їх голод та холод. Нічого не залишалося у них з харчів. Тільки в дзекулі трохи келуа, і вони їли тільки-тільки щоб з голоду не вмерти. Була провесна. Сніговий настіл вже не держав ноги. Йшли на кахкельте¹ і з великими труднощами перейшли через перевал.

Добилися до села Едіс і зупинилися в ходзарі Коліти Хіла. Це був господар з достатком і його ходзар і бойова башта стояли на кряжі Албигати. Дуже зрадив він гостям — на землю їх не спускав. Вночі зарізав для них кусерт². Примістилися там гудські абреки. Хіла перед гостями повсякчас держав свою долоню повно заставленим столом. Набиралися сили абреки — забували свої злигодні.

Минали дні. Розтанули сніги. Люди справляли весняну працю. І ось вночі проти Тбау-Уацілла³ до Хіла приїхав делегат.

— Син Амілахварі-алдара генерал Бабана прислав мене до тебе, Хіла! Ти переховуєш гудських абреків — видай їх царській владі.

Хіла навіть щелепами не ворухнув. Тоді делегат дістає дев'ять туманів⁴ золотом, дістає в золотій оправі кинджал, дістає щонайкращу шаблюку, простягає Хіла й просить:

— Візьми ці подарунки — видай генералові Бабана гостей! Посилає до тебе син Амілахварі-алдара — схилися до його бажання. Не погуби своєї родини заради них. Хто тобі самому допоможе? Не візьми на свою голову гніву царської влади, — видай своїх гостей.

Хіла й пальцем на руці не ворухнув, щоб взяти генералові подарунки, тільки згорда посміхнувся й мовив:

— Я сиджу серед Алгузате і Куртате⁵ за столом. Народ не цурається мого хліба-солі. Коли ж почує, що Хіла своїх гостей продав, то хто тоді в мою руку за столом нуазин⁶ дасть. Та і як достойним серед свого народу тоді залишуся? Ні! Забирай свої подарунки й перекажи синові Амілахварі-алдара, генералові Бабана, що Хіла відповів: „Ця справа не по мені!“

Делегат мовчки підвівся і вийшов. Хіла не пішов його проводити, та на серці своєму відчув чорну примару небез-

¹ Кахкельте — гірські лижви.

² Кусерт — одгодований для гостей баран.

³ Тбау-Уацілла — святий Ілля — древній бог грому й грози.

⁴ Туман — червінець.

⁵ Почесні роди.

⁶ Нуазин — келех, чарка.

пеки. Розкидав думками: „Хіба не краще гостей ублагати вийти з Едіс? А як вороги насунуть і мені з родиною за чужу долю доведеться відплачувати?! Та як же вигнати гостей? Що може бути ганебніше серед народу. Ну, а коли й ворог прийде, то що він мені зробить у вузькій ущелині, у міцній башті?“ Далі та далі думками розкидав Хіла.

Йшов час. Минали дні. Ось царське військо підійшло до Едіс і стало на могилі Цардіатів. Гудські абреки увійшли в башту Хіла і там укріпилися.

Розпочався вогонь війни. Вечорами й ночами небо палало від вогню й пороху... Небо гуло від пострілів. Сім день і сім ночей ішов бій. Війська кидалося на башту, та гудські абреки своїми кулями скидали, безжально знищували напасників.

Та не стало у гудських абреків пороху й олова, скінчилися харчі й пиття. Сьомої ночі всі четверо вийшли із башти й втекли здоровими через Кадласанський перевал до Шаміля.

Хоч з башти й звуку не чуť, та нападники вже бояться до неї приступити. Тільки надвечір Шавлохти Ессе показав з башти війську світло. Тоді вони переконалися, що башта порожня, і зруйнували її та ходзар до останнього каменя ґрунту, а самого Хіла з родиною заслали до Сибіру.

З осетинської переклала
Барвара Чередниченко.

Василь Боровий

ЕСКІЗИ

ЛІТНІЙ ДОЩ

Схилилося важке колосся жита,
Заліг вітрець в крислатому вівсі,
А ранок дощ збирає в сине сито
І розсипає в райдужній красі.

Немов сівач проходить він по ниві
І живодайне зерно просіва.
Шумлять злегка колосся полохливі,
Разком намиста іскриться трава.

Вслухаюсь я у тихий шепіт ниви
Його на згадку в серці покладу.
І думаю : „Ой, скільки буде жнива,
Неначе цвіту в пишному саду!“

ЗИМОВИЙ РАНОК

Сплять гаї у ніжній вовні,
Стихли шелести дібровні.
Срібнотканий, довгий килим
Ліг мереживом в саду.

Піни білої замети,
Все взяли в свої лабеті,
Одягли сріблясту шапку
На крислатий, чорний дуб.

Як спокійно ! Ніжна тиша.
Вітер сосон не колише.
На гілках узорний іней,
Мов травневий густоцвіт.

Гомонять в сніжних затоках
Зграї снігарів червоних,
І у грі своїй збивають,
Осипають іней з віт.

Харків, 1940 р.

СТОРИЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
КЛАСИКА ГРУЗИНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
АКАКІЯ ЦЕРЕТЕЛІ

